

Usporedba prikaza Domovinskog rata u suvremenim hrvatskim i srpskim gimnazijskim udžbenicima

Sažetak:

Cilj ovog rada jest analiza prikaza Domovinskog rata u suvremenim hrvatskim i srpskim gimnazijskim udžbenicima. U radu se ne analizira točnost navedenih činjenica, već se usredotočuje na postupanje s raspadom Jugoslavije kao osjetljivom i kontroverznom temom. Za potrebe su rada stoga definirani kriteriji i metode za rad s osjetljivim i kontroverznim pitanjima kao i najčešće pogreške. Takvi kriteriji i metode definiraju se uz pomoć knjige *Nastava europske povijesti 20. stoljeća* Roberta Stradlinga te Konsenzusa iz Beutelsbacha i važan su element za analizu udžbenika. Osim toga u radu se analizira prikaz sukobljenih strana te prepričava narativ udžbenika zbog čega se primjenjuju imagološke metode i analiza diskursa. Objašnjava se povijesni kontekst udžbenika, odnosno ukratko se iznosi kako su i jesu li hrvatski i srpski udžbenici s vremenom mijenjali svoje pristupe ovoj temi. Predmet analize su četiri hrvatska i dva srpska udžbenika, od kojih su svi izdani nakon 2019. godine. Preciznije hrvatski su udžbenici izdani 2021. godine, a srpski 2023. godine. Rad nastoji odgovoriti na pitanje kojih se strategija i kriterija suvremeni hrvatski i srpski gimnazijski udžbenici povijesti drže te koje pogreške rade, a uz to odgovorit će se na pitanja kako udžbenici prikazuju i karakteriziraju ratne sukobe koji su doveli do raspada Jugoslavije kao i zaraćene strane.

Ključne riječi: udžbenici, kontroverzna i osjetljiva pitanja, Jugoslavija, Domovinski rat, rat u Bosni i Hercegovini, imagologija, analiza diskursa

Uvod*

Povijest je, za razliku od ostalih predmeta u školskom obrazovanju, u pomalo jedinstvenoj situaciji. Na nastavi matematike zbroj brojeva dva i dva uvijek će biti četiri, a na nastavi biologije definicija krvnih zrnaca nije pod stalnom prismo- trom i prebrojavanjem. S druge strane, skoro se svaki događaj ili fenomen u povijesti može protumačiti na različite načine, a situacija postaje posebno kompleksna ako se radi o događajima koji su još u živom sjećanju te koji predstavljaju osjetljivu točku u društvu. Takva osjetljiva i kontroverzna pitanja neodvojiva su od nastave povijesti, a u Republici Hrvatskoj jedan od najboljih primjera takvog pitanja jest Domovinski rat. Radi se o sukobu koji se dogodio prije svega tridesetak godina te koji je još „svjež“, kako u javnom prostoru kroz medije, tako i u školama, a pogotovo u nekim obiteljima. Takva situacija ima značajan utjecaj na način na koji se pristupa ovakvoj temi, stoga nije neobično da učenici mogu dobiti potpuno kontradiktorne, a ponekad i krive informacije od ovih triju izvora. Baš iz tog razloga, bez obzira na osjetljivost i zahtjevnost teme, ona se ne smije izbjegavati kako bi se osiguralo da učenici bolje razumiju prošlost.

Ovaj se rad bavi usporedbom prikaza Domovinskog rata u suvremenim hrvatskim i srpskim gimnazijskim udžbenicima. Taj će sukob poslužiti kao primjer osjetljivog i kontroverznog pitanja pomoću kojeg će se proučiti na koji način udžbenici pristupaju osjetljivim temama, kojim se strategijama, metodama i kriterijima služe te koje pogreške rade u pristupu. Osim hrvatskih udžbenika, analiziraju se i srpski kako bi se proučilo kako država koja je u tom razdoblju imala ulogu agresora pristupa ovoj temi. Predmet analize su isključivo suvremeni gimnazijski udžbenici napisani i izdani u razdoblju od 2019. do 2024. godine, odnosno tridesetak godina nakon zaoštavanja odnosa između jugoslavenskih republika. Od hrvatskih će se udžbenika analizirati oni izdavačkih kuća Alfa, Profil Klett, Školska knjiga i Meridijani, a od srpskih će to biti J.P. Zavod za udžbenike i Novi Logos. Osim na glavno istraživačko pitanje, ovaj će rad još odgovoriti na pitanja kako udžbenici prikazuju i karakteriziraju pojedine jugoslavenske narode te će se analizirati narativ koji udžbenici zastupaju.

Teorijska i metodološka podloga

Prije same analize potrebno je obrazložiti što su zapravo osjetljiva i kontroverzna pitanja u nastavi povijesti jer se radi o problemu koji je jedinstven za predmet povijesti. Osjetljiva i kontroverzna pitanja nisu izjednačena. Tako se kontroverzna pitanja definiraju kao pitanja čiji se uzroci, posljedice i važnost tumače na različite načine te stoga izazivaju nesuglasice. Takve nesuglasice mogu biti isključivo akademske prirode, kada dvojica ili više povjesničara različito interpretiraju pojedine događaje. Ipak, postoje i nesuglasice koje izazivaju društvene, političke i nacionalne podjele – teme poput kolonijalizma, vjerskih i političkih progona, etničkih čišćenja, holokausta, ali i ratova samih

* Ovaj rad nastao je na temelju diplomskog rada “Usporedba prikaza raspada Jugoslavije u suvremenim hrvatskim i srpskim gimnazijskim udžbenicima”, izrađenog pod mentorstvom red. prof. Hrvoja Gračanina, koji je obranjen 26. rujna 2024. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

po sebi. Zbog toga su takve teme problematične za sve one uključene u odgojno obrazovni proces – od samog nastavnika, učenika pa sve do roditelja i šire zajednice.¹ Kontroverzna pitanja neophodna su u nastavi povijesti jer se pravilnim postupanjem u njihovom poučavanju može poticati pomirenje, ali se njima ukazuje i na samu prirodu povijesne znanosti. Tako će učenici uvidjeti da se zapravo povjesničari u potpunosti slažu oko tumačenja svega nekoliko tema europske povijesti 20. stoljeća. Obradom ovih tema učenicima se može pokazati i to kako činjenice mogu podupirati nekoliko različitih tumačenja pojedinih događaja te im se može predstaviti nekoliko metoda za rad s povijesnim izvorima kao i za procesuiranje i sagledavanje povijesnih kontroverzi. Zbog svega navedenog može se zaključiti kako su osjetljive i kontroverzne teme neodvojive od nastave povijesti, ne samo zbog toga što se radi o događajima iz prošlosti, već zato što se specifičnim načinom njihovog poučavanja nastoji spriječiti buduće sukobe, sanirati postojeće „rane“ u povijestima naroda i nacija te učenicima omogućiti bolje razumijevanje prošlosti i njenih interpretacija kao i usvajanje vještina za kritičko promišljanje i analiziranje.²

Iz samog naziva „kontroverzna i osjetljiva pitanja“ razumljivo je kako ona zahtijevaju specifičan pristup u poučavanju. Prvi se kriteriji za poučavanje ovakvih tema javljaju u Zapadnoj Njemačkoj 1976. godine kada je nastao Konsenzus iz Beutelsbacha, jedan od temelja didaktike političkog obrazovanja. On iznosi tri kriterija kojih bi se trebalo držati tijekom poučavanja osjetljive i kontroverzne tematike, a to su (1) zabrana preplavlivanja, odnosno indoktrinacije učenika, (2) tretiranje kontroverznih pitanja kao kontroverznih i (3) razumijevanje toga da osobni interesi učenika imaju težinu. Zabrana preplavlivanja odnosi se na to kako se učenike ne smije „iznenaditi“ i uhvatiti ih nespremljene kako bi im se usadile željene vrijednosti, već im treba dopustiti da oni neovisno formuliraju svoje prosudbe. Tretiranje kontroverznih pitanja kontroverznim podrazumijeva da se učenicima takve teme trebaju predstaviti kao *kontroverzne* te zbog toga u obzir treba uzeti sagledavanje i proučavanje različitih mišljenja i gledišta. Kriterij o težini osobnih interesa učenika ističe kako učenicima treba omogućiti da sami analiziraju pojedine političke situacije kako bi procijenili kako ona utječe na njih te što bi zatim mogli učiniti da oni utječu na nju. U tom je kriteriju velik naglasak stavljen na stjecanje operativnih vještina. Konsenzus iz Beutelsbacha tako navodi tri kriterija, no ne sadrži detaljnu razradu strategija koje bi se mogle koristiti za poučavanje osjetljivih i kontroverznih pitanja.³ Tijekom analize udžbenika, utvrdit će se zadovoljavaju li oni kriterije Konsenzusa iz Beutelsbacha, što će biti vidljivo u stilu pisanja autora te u odabranim povijesnim izvorima ili manjku istih.

Velik se broj strategija može pronaći u knjizi *Nastava europske povijesti 20. stoljeća* Roberta Stradlinga, gdje se navode tri strategije vezane za analizu

¹ Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, prev. Silvije Devald i Draženka Kešić (Zagreb: Srednja Europa, 2003), 97.

² Isto, 97–98.

³ Anders Stig Christensen, „The Beutelsbach Consensus – The German approach to controversial issues in an international context,“ *Acta Didactica Norden* 4 (2020), 2–4.

povijesnih izvora osjetljive i kontroverzne tematike. Kritička analiza izvora prva je od tih strategija, a svodi se na shvaćanje složenosti pojedinog pitanja umjesto njegovog pojednostavljivanja, razvrstavanje različitih argumenata, razlikovanje važnih i nevažnih informacija, identificiranje potencijalnih izvora informacija, prepoznavanje nedosljednosti i „rupa“ u iznesenim informacijama kao i njihovih ograničenosti, procjene mogućih pristranosti, sortiranje sličnosti i razlika u različitim opisima istog problema te sagledavanje suprotstavljenih opisa i svjedočanstava nekog događaja. Stradling uz to naglašava i važnost postavljanja analitičkih pitanja, kojima bi se moglo dotaknuti problema poput motivacije pojedinca za podupiranje određenog stajališta, načina na koje bi netko mogao profitirati zagovaranim rješenjem ili politikom, koje su informacije ispuštene i zbog kojih razloga, što se ističe, što se zanemaruje, što se predlaže i koje se pretpostavke mogu uočiti u argumentaciji te koliko su one opravdane. Analiza jezika također je opisana vrlo važnom strategijom jer se njome može ukazati na upotrebu lažnih analogija, stereotipa i emotivnog jezika kao i na pozivanje na predrasude te ograničenja pozivanja na „pouke povijesti“. Korištenje povijesnih izvora temeljni je dio nastave povijesti uopće, a ove strategije ukazuju kako izvori, pogotovo oni iz različitih perspektiva, imaju još važniju ulogu kada se poučavaju osjetljiva i kontroverzna pitanja.⁴

Uz ove analitičke strategije, autor navodi i četiri strategije za rad u učionici. One su, poput kriterija navedenih u Konsenzusu iz Beutelsbacha, više usmjerene prema nastavniku, no mogu se primijeniti i na udžbenike. Radi se o strategijama udaljavanja, nadomještanja, uživljavanja i istraživanja. Strategija udaljavanja koristi se kada je neko pitanje vrlo osjetljivo unutar zajednice u kojoj se poučava te kada ono izaziva različite osjećaje i podijeljenost učenika. Ovom se strategijom situacija može ublažiti tako da se prouče analogije i paralele pojedinih događaja ili kako bi se istražila pozadina onoga o čemu se raspravlja. U udžbenicima bi se to prvenstveno, uz povijesne izvore, moglo odnositi na obrazloženje uzroka i povoda onim događajima koji su dio osjetljivih i kontroverznih pitanja. Strategija nadomještanja koristi se kada učenici u neznanju izražavaju čvrsta uvjerenja, kada dolazi do diskriminacije ili kada učenici bezuvjetno vjeruju i zagovaraju samo jednu od mogućih interpretacija nekog događaja. U takvim slučajevima nastavnik može naglašavati kontradiktornosti u stavovima učenika, igrati ulogu „đavoljeg odvjetnika“ ili demistificirati uvriježena mišljenja. Osim toga može se navesti učenike da sami konstruiraju argumente suprotne onima koje sami zagovaraju. Ova strategija svodi se na sukob jedne protiv više perspektiva te stoga ukazuje kako kod pisanja i oblikovanja udžbenika povijesti treba u obzir uzeti različita gledišta, a ne isključivo jednu, „ispravnu“ naraciju. Strategija uživljavanja korisna je kada se poučava o nekoj zajednici, grupi ili naciji koja nije popularna kod učenika, kada problem uključuje prikrivenu diskriminaciju određene grupe ili kada neko pitanje jednostavno nije blisko učenicima. Ovdje se mogu koristiti metode slične onima u strategiji nadomještanja, ali i igrokazi, simulacije te istraživanje igranih i dokumentarnih filmova te romana. Strategija istraživanja se najefikasnije može upotrijebiti kada neko pitanje nije u potpunosti jasno definirano i kada je, uz

4Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, 98–100.

samo razumijevanje, cilj poučavanja razvoj analitičkih vještina. Neke od metoda koje Stradling spominje za realizaciju ove strategije su projektni radovi, istraživanje osobnih dnevnika i memoara te projekti usmene povijesti. Posebno valja istaknuti osobne dnevnike i memoare jer bi se takvi izvori u udžbenicima mogli iskoristiti kao alternativa generalizacijama sudionika u osjetljivim i kontroverznim temama.⁵ Osjetljiva i kontroverzna pitanja vrlo se često izbjegavaju i zanemaruju kako bi se što prije zaboravila, pojednostavljuje ih se i prezentira na dosta selektivan način kako bi se zaobišle neugodne istine.⁶ Korištenje strategija utvrdit će se sagledavanjem povijesnih izvora koje udžbenici navode te proučavanjem načina na koji ih udžbenici tretiraju, odnosno sadrže li izvore različitih perspektiva i postavljaju li analitička pitanja.

Budući da se rad dotiče predodžbi, potrebno je spomenuti imagologiju, koja se može definirati kao disciplina čije su područje istraživanja nacionalne predodžbe. Imagologija se prvobitno bavila predodžbama u književnosti pa je ona stoga književna znanost, no ne može se zanemariti da postoji određeni stupanj preklapanja s povijesnom znanošću. Reprezentacije drugog zajednički su element imagologije i povijesti jer se one u ove obje discipline koriste i kao glavni izvor, ali i kao glavni medij.⁷ Svaki se povijesni izvor i narativ može analizirati kroz prizmu imagologije, a pogotovo su zanimljivi oni koji nastaju u podijeljenim društvima, gdje se o „drugome“ uvijek piše pomoću klišeja i stereotipa, odnosno predodžbi koje u kriznim situacijama mogu poslužiti kao vrlo efikasni propagandni materijal.⁸ Već je spomenuto kako su školski udžbenici pogodni za imagološku analizu, a informacije navedene u ovom odlomku povezuju imagologiju i povijest pa se tako može zaključiti da su školski udžbenici povijesti idealan izvor za imagološku analizu. Ovaj rad će takvom analizom proučiti na koji način udžbenici prikazuju „drugoga“, odnosno koji imagemi prevladavaju u udžbenicima.

Analiza diskursa također je vrlo važna metoda za ovaj rad, koja prema definiciji Briana Paltridgja proučava način na koji autori organiziraju ono što pišu ili govore, odnosno koja se informacija pruža prva te što ju slijedi.⁹ Osim što su je mnogi znanstvenici koristili na različite načine, ona se tijekom povijesti koristila kako bi se naglašavali različiti aspekti jezika. Neki znanstvenici suprotstavljaju „tekstualno-orijentiranu analizu diskursa“, koja ne izlazi van okvira analiziranog teksta, analizi diskursa koja je više orijentirana socijalnoj

⁵ Isto, 100–101.

⁶ Denise Bentravato, Martina Schulze, „Teaching about a Violent Past: Revisiting the Role of History Education in Conflict and Peace“, u *History Can Bite – History Education in Divided and Postwar Societies*, ur. Denise Bentravato, Karina V. Korostelina, Martina Schulze (Göttingen: V&R unipress, 2016), 15–22.

⁷ Zrinka Blažević, „Potentials of Otherness: the Landmarks for the Foreign Country“, u *History as a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe* (Bonn: Bouvier Verlag, 2014), 53–55.

⁸ Ekrem Čaušević, Aleksandar Vukić, „How Institutions Tell Stories: A Crime at a Franciscan Monastery in Bosnia“, u *History as a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe* (Bonn: Bouvier Verlag, 2014), 128–130.

⁹ Brian Paltridge, *Discourse Analysis – An Introduction* (London: Bloomsbury, 2012), 1–2.

teoriji i proučava društveni kontekst teksta, no ne smatra ih se nužno isključivima.¹⁰ Uz to se pojavljuju i mišljenja kako je analiza jezika u tekstu opet društveno situirana te se stoga treba analizirati s obzirom na društvena značenja i funkcije.¹¹ Potrebno je razumjeti kako kod analize diskursa ne postoji nevažan element u tekstu, pa tako primjerice i navodnici, odnosno njihov izostanak, ukazuju na prisutnost određenih uvjerenja autora. Primjerice novine u Ujedinjenom Kraljevstvu pojam rata protiv terora uvijek postavljaju u navodnike, što ukazuje na problematičnost tog pojma u društvu.¹² Multimodalnost je važna karakteristika analize diskursa te se nikad ne analizira isključivo tekst ili govor, već sve ono što ga prati poput slika, videozapisa, zvuka te govora tijela. Brojni su se autori bavili pisanjem o multimodalnoj analizi diskursa, a većina ih se posebno usredotočila na slike, bilo da se radi o fotografijama, grafovima, zemljovidima ili karikaturama. Oni su u svojim istraživanjima istakli da slike imaju „svoju“ gramatiku neovisnu od pisanog jezika.¹³ Postoji i posebna vrsta analize diskursa koja se naziva kritičkom analizom diskursa, a proučava korištenje diskursa u odnosu na društvena i kulturna pitanja kao što su politika, rasa, rod i identitet te razmatra na koji se način i zašto upotrebljava. Glavna pretpostavka ovog pristupa jest da su jezik i diskurs u upotrebi uvijek odraz društvene zbilje ili da pridonose njenoj konstrukciji. Zbog toga se kritička analiza diskursa vrlo često bavi pitanjem odražavanja ideologije u tekstu.¹⁴ Budući da se svaki dio udžbenika oblikuje svjesno i s razlogom, od fotografija pa do pozicioniranja teksta na stranici, analiza diskursa odličan je alat za ovo istraživanje jer će se time dodatno proučiti narativ koji nije nužno iznesen samo u tekstu udžbenika.

Prijašnji pristupi u udžbenicima

Za konkretnu analizu suvremenih udžbenika potrebno je pružiti kratki pregled prošlih izdanja. Raspad Jugoslavije se tako u hrvatskim udžbenicima počeo obrađivati tijekom trajanja Domovinskog rata, odnosno prvi prikazi nalaze se u udžbenicima 1992. godine. Te udžbenike karakterizira izuzetno negativan stav prema Srbiji i Srbima općenito te se tako krivica za raspad Jugoslavije ne pripisuje samo Slobodanu Miloševiću, već srpskom narodu općenito.¹⁵ Sadržaji o Jugoslaviji i njenome raspadu ostali su gotovo isti u drugoj polovici devedesetih godina prošlog stoljeća.¹⁶ Početkom 2000-ih godina udžbenici povijesti u Republici Hrvatskoj kod obrade raspada Jugoslavije nisu doživjeli značajne promjene te se Hrvati prikazuju jedinim žrtvama jugosla-

¹⁰ Isto, 6

¹¹ Isto, 2–6.

¹² Isto, 29–33.

¹³ Isto, 169–177.

¹⁴ Isto, 186–193.

¹⁵ Domagoj Švigir, „Slika „drugoga“: predodžbe o Srbima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu od 1990. do 2012. godine,“ *Historijski zbornik* 1 (2018), 113.

¹⁶ Isto, 113–114.

venskog režima. Ostali se narodi vrlo rijetko spominju, ali važno je naglasiti kako pojedini autori u udžbenicima ipak počinju pisati o zločinima počinjenim nad srpskim civilima, iako se počinitelji ne navode. Uz to razjašnjavaju se okolnosti koje su dovele do eskalacije sukoba, ali udžbenici su većinom ostali usredotočeni na vojnu i političku povijest iako se nastojalo smanjiti količinu takvog sadržaja te dodati više sadržaja o društvenoj i kulturnoj povijesti. Pojedini izdavači u udžbenike su počeli postavljati povijesne izvore koji nisu imali svrhu potkrepljenja udžbeničkog teksta, već su prikazivali različita stajališta i bili popraćeni analitičkim pitanjima čime se razvija kritičko razmišljanje. Pojedini autori su se također počeli baviti i onom drugom stranom rata – društvenim promjenama i procesima, životom u izbjeglištvu i tenzijama u društvu prije, tijekom i poslije rata.¹⁷ Do većih je promjena došlo uvođenjem novog plana i programa za osnovne škole 2006. godine. Tada autori udžbenika počinju različito pristupati uzrocima koji su doveli do početka raspada Jugoslavije i Domovinskog rata. Rijetki autori kritizirali su neke poteze hrvatske strane. Tako se u pojedinim udžbenicima mogu pronaći odlomci čija je glavna svrha nabranje srpskih ratnih zločina i obrazloženje provođenog etničkog čišćenja, ali su neki autori odlučili pisati i o srpskim žrtvama ratnih zločina počinjenih s hrvatske strane.¹⁸

Prikaz Domovinskog rata u udžbenicima bio je glavna tema „Otvorenog pisma predsjedniku Vlade, predsjedniku Hrvatskog Sabora, Ministru za znanost, obrazovanje i šport i saborskom Odboru za obrazovanje, znanost i kulturu“ koje je potpisalo 20 akademika i deset povjesničara među kojima su Mladen Ančić, Mato Artuković i Ivan Aralica. Na kraju pisma navodi se zahtjev za povlačenjem pojedinih udžbenika zbog zanemarivanja stradanja Hrvata kao i nedovoljnog naglašavanja oslobodilačkog karaktera rata. Na ovo je pismo odgovorila skupina povjesničara s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Oni u svojem odgovoru naglašavaju kako je udžbenički pluralizam strogo pozitivna pojava u hrvatskom školstvu koja je znatno pridonijela poboljšanju nastave povijesti u Republici Hrvatskoj. Osim toga kritiziraju nekorektan odnos prema autorima udžbenika i kolegama povjesničarima i građanima od strane autora pisma.¹⁹ Udžbenici od novog plana i programa 2006. godine pa do školske godine 2010/2011. dijele nekoliko karakteristika s prijašnjim izdanjima, a zanimljivo je da svi udžbenici u ovom periodu govore o onim ratnim zločinima koji su počinjeni nad srpskim stanovništvom, no u tim se slučajevima odgovornost nastoji zamagliti ili prebaciti na nekog drugog.²⁰

¹⁷ Dea Marić, „The Homeland War in Croatian History Education: Between “Real Truth” and Innovative History Teaching,“ u *History Can Bite – History Education in Divided and Postwar Societies*, ur. Denise Bentravato, Karina V. Korostelina, Martina Schulze (Göttingen: V&R unipress, 2016), 96–99.

¹⁸ Švigir, „Slika „drugoga““ 123–129.

¹⁹ „Povjesničari, udžbenici i nastava povijesti u suvremenoj Hrvatskoj,“ *Povijest u nastavi* 9 (2007), 5–11.

²⁰ Ana Tomljenović, „Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu,“ *Povijest u nastavi* 19 (2012), 12–15.

Raspad Jugoslavije u srpskim se udžbenicima, kao i u hrvatskim, počeo opisivati tijekom trajanja ratova u kojima je zajednička država nestala. Prvi spomen ratova u kojima se Jugoslavija raspala pojavljuje se u udžbenicima iz 1993. godine. Povjesničarka Dubravka Stojanović iscrpno je pisala o udžbenicima povijesti u Srbiji i zaključila kako su oni imali važnu ideološku funkciju u Miloševićevoj Srbiji te da su pisani na vrlo sličan način kao ratni tabloidi devedesetih. Glavna se odgovornost za raspad države prebacuje sa Srbije na Jugoslaviju, odnosno uzrok ratova devedesetih nije bio nacionalizam u republikama, već socijalizam.²¹ Udžbenike obilježava samoviktimizacija pa se tako odcjepljenje srpskih pokrajina od Hrvatske uopće ne spominje, a posebno je zanimljivo što se u udžbenicima istovremeno koriste konstrukcije poput „nevinog srpskog naroda“ uz navode o tome kako se srpsko stanovništvo uspjelo naoružati. Zanimljiv je i navod u jednom udžbeniku gdje stoji kako je „(...) borba stvorila kod Srba uvjerenje da kao i drugi imaju pravo da se osamostale (...)“ dok su iste težnje kod ostalih jugoslavenskih republika prikazane vrlo negativno, pa i izdajnički. Srpska se ratna politika, koja je bila oprečna međunarodnom pravu i običajima rata, uopće ne spominje. Granatiranje Zagreba i Dubrovnika također je zanemareno. Vukovar je spomenut, ali je opisan šturo, nejasno i u potpuno iskrivljenom svjetlu te se u opisima koristi nejasna terminologija pa se tako spominje kako je grad granatiran, zatim „odblokiran“ te kako su tijekom opsade stradale tisuće ljudi i kako su počinjeni ratni zločini, no počinitelj se ne spominje već se implicira kako su grad napale i razarale hrvatske snage. Jedan od rijetkih srpskih udžbenika koji je korektno prikazao slučaj Vukovara jest onaj koji su priredili Aleksandar Todosijević i Sanja Petrović Todosijević, no radi se o iznimci. Vojno redarstvena operacija Oluja detaljno je opisana u udžbenicima. Ipak, plan Z-4 spomenut je u samo dva udžbenika, a kao cilj operacije nije navedeno oslobođenje i ukidanje Republike Srpske Krajine već se navodi kako je njen glavni cilj bilo etničko čišćenje. Osim toga u nekim udžbenicima stoji kako su u Oluji uz Hrvate sudjelovali NATO i snage SAD-a, što neki smatraju još jednim elementom samoviktimizacije ili pokušajem očuvanja nacionalnog ponosa jer je lakše podnijeti poraz od velike sile.²²

Velikim je kritikama podvrgnuta međunarodna zajednica te joj se u udžbenicima pripisuje dio krivice za raspad Jugoslavije. U nekim se starijim udžbenicima mogu pronaći tvrdnje koje poistovjećuju međunarodnu zajednicu, prvenstveno Njemačku, s Trećim Reichom. Kroz sve ove teme provučena je konstrukcija „nacije-žrtve“ te su gotovo svi udžbenici, uz nekoliko iznimaka, čista faktografija koja ne potiče donošenje vlastitih zaključaka i bolje razumijevanje događaja o kojima se piše. Udžbenici i unatoč prolasku vremena ostaju politizirani, a jedan od razloga tome jest to što je Zavod za izdavanje udžbenika, kojeg čine ljudi od povjerenja vladajućih krugova, ostvario monopol na tržištu pa nikad nije došlo do toliko izraženog udžbeničkog pluraliz-

²¹ Dubravka Stojanović, *Prošlost Dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913.-2021.* (Beograd: Biblioteka XX Vek, 2024), 147–154.

²² Isto, 159–167.

ma kao što je bila situacija u Republici Hrvatskoj.²³ Republika Srbija obvezala se na implementaciju strategija za poučavanje povijesti s ciljem pomirenja i uzajamnog razumijevanja koje je usvojilo Vijeće Europe na samitu u Solunu 2003. godine.²⁴ Ipak, programi su oblikovani tako da se lako mogu pronaći nedosljednosti te se može manipulirati informacijama, kako u učionici, tako i u udžbenicima. Autori Marko Šuica, Ana Radaković i Slobodan Rudić, koji su pisali o strategijama Vijeća Europe, bavili su se udžbenicima izdanim u razdoblju od 2003. do 2016. godine, a uočili su brojne probleme koji su već spomenuti u ovome poglavlju. Istaknuta je i jedna „pozitivna“ promjena u vidu korištenja slikovnih izvora. Prestale su se koristiti fotografije koje direktno prikazuju stradanja civila već se više prostora posvetilo fotografijama materijalne štete, koje mogu biti brutalne, ali ne potiču osjećaje agresivnosti i revanšizma u istoj mjeri kao što je slučaj s prikazima ljudskog stradanja. Dominiraju fotografije političara i srpskih izbjeglica, a prikazi razaranja su usredotočeni na vlastiti teritorij.²⁵

Analiza udžbenika

Hrvatski udžbenici

Udžbenik izdavača Alfa Domovinski rat obrađuje u poglavlju *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat* koje u udžbeniku zauzima 51 stranicu, a na prvih se nekoliko stranica objašnjava politička situacija u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita i diplomacija početkom devedesetih. Spominje se Brijunski sporazum nakon kojeg je slijedio tromjesečni moratorij, no nije objašnjeno zašto je došlo do njegova potpisivanja, ali se spominje kako je time trebalo zaustaviti „srpsko-crnogorsku agresiju“ koja je već bila u tijeku, iako ju udžbenik obrađuje u sljedećem potpoglavlju. Treba spomenuti dva povijesna izvora u ovom potpoglavlju – govor Slobodana Miloševića iz lista *Vreme* 15. lipnja 1991. koji govori o izlasku Hrvatske iz Jugoslavije i o promjeni granica te tekst hrvatskog povjesničara Zdenka Radelića o uzrocima raspada Jugoslavije. Time udžbenik nudi dvije perspektive o razlozima raspada zajedničke države, no ne postavlja pitanja za analizu, što je slučaj i s ostalim izvorima.²⁶

Odlomak o statusu srpske nacionalne manjine tvrdi kako je Hrvatska u uvjetima pobune dijela Srba i agresije uspjela stvoriti zakone koji garantiraju jednakost svih građana pred zakonom, bez obzira na narodnost i vjeroispovijest. Spomenuto je i ponuđeno ustrojavanje kotareva Knin i Glina kao

²³ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010), 89–122.

²⁴ Marko Šuica, Ana Radaković, Slobodan Rudić, „Where and how do pupils in Serbia learn about the 1990s Yugoslav wars?“, u *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks – Identity, the Curriculum and Educational Media* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), 130.

²⁵ Isto, 130–148.

²⁶ Tomislav Anić, Nikica Barić, Ivan Brigović, Stipe Ledić, Ante Nazor, Ivan Samardžija, Petar Bagarić, Tihana Magaš, *Povijest 4* (Zagreb: Alfa, 2021), 246–251.

i sudjelovanje Srba u predstavničkim, upravnim i sudbenim tijelima, što su pobunjeni Srbi odbili. Udžbenik razlikuje pobunjene Srbe od cjelokupnog stanovništva naglašavajući kako je došlo do pobune *dijela* Srba, što je slučaj i u idućem odlomku koji govori o planovima Velike Srbije. Opet se naglašava pobuna dijela Srba te se objašnjava pojava mitinga koji se u ovom udžbeniku još nazivaju protuhrvatskim skupovima koji su doveli do zaoštavanja hrvatsko-srpskih odnosa pa i neuspješnog atentata na Franju Tuđmana u Benkovcu. Uz ove odlomke nalaze se fotografija srpske zastave korištene od strane pobunjenih Srba te naslovnica glasila *Velika Srbija* na kojoj se nalazi zemljovid „srpskih“ zemalja. Navodnicima se naglašava sumnja i nepovjerenje, što se u ovom slučaju odnosi na to kako su na zemljovidu kao srpske zemlje pripojene Bosna i Hercegovina, Crna Gora te Hrvatska do linije Karlovac–Virovitica–Karlobag.²⁷ Udžbenik na ovaj način govori kako je srpska strana dobila velik broj privilegija, no kako je unatoč tome nezahvalno postupala i poticala sukob.

Odlomak nakon toga bavi se takozvanom „Balvan revolucijom“ te se tu osim pobune dijela Srba počinju spominjati i srpski ekstremisti. Navodnici ovdje mogu ukazivati kako korišteni naziv ovog događaja koji je započeo ratna zbivanja nije služben, a mogu naglasiti i kako „Balvan revolucija“ nije imala karakter revolucije, jer one mogu podrazumijevati i pozitivne događaje kao što je industrijska revolucija. Otpor dijela Srba uočio se u nedolasku srpskih zastupnika na sjednicu Hrvatskog sabora, za koji je naglašeno da je demokratski izabran. Spominje se kako je preuzimanje oružja iz policijskih postaja u Hrvatskoj od strane teritorijalne obrane prije nelegalnog referenduma o srpskoj autonomiji bilo neposredan povod srpskim ekstremistima za proglašenje ratnog stanja. Tako se početkom ratnih zbivanja navodi 17. kolovoz 1990. godine te se tvrdi kako je JNA spriječila uvođenje reda i mira od strane hrvatske policije na teritoriju kojeg je zahvatila takozvana „Balvan revolucija“. Tekst udžbenika konstantno navodi kako je pobuna bila usmjerena prema „hrvatskoj demokratsko izabranoj vlasti“.²⁸ Stalnim naglašavanjem protuustavnog djelovanja pobunjenika nastoji se prikazati kako srpska strana nije priznavala Republiku Hrvatsku i njene zakone.

Osnutak Srpske Autonomne Oblasti Krajine (dalje: SAO Krajine), kasnije Republike Srpske Krajine, autori ovog udžbenika također nazivaju protuustavnim te se navodi da iako Republika Srbija nije priznavala SAO Krajinu sastavnim dijelom države, nastavila ju je pomagati, a JNA se prikazuje kao nadmoćna sila. Ispod ovog odlomka nalazi se tekst o Jovanu Raškoviću, članu Srpske akademije znanosti i umjetnosti i osnivaču Srpske demokratske stranke, koji mu pripisuje odgovornost za pogoršanje hrvatsko-srpskih odnosa, ali istovremeno tvrdi kako je bio sklon pregovorima s hrvatskom stranom te se navodi njegov citat kako se smatra odgovornim za to što je zapalio „fartilj srpstva“. Već se u ovim opisima početne faze rata može uočiti kako autori udžbenika izdavača Alfa odgovornost za pobunu, kasnije rat, pripisuju srpskoj strani, no ne na način kojim se kolektivno demonizira cjelokupni srpski narod.

²⁷ Isto, 254.

²⁸ Isto, 251–253.

Udžbenik otvorene sukobe prvi put spominje u slučaju Pakraca te dodatno navodi kako je tvrdnje srpskog rukovodstva o pokolju srpskog stanovništva u Pakracu demantirala JNA. Ovdje dolazi do kontrasta srpskog rukovodstva koje djeluje ekstremistički i JNA koja se u ovom slučaju smatra vjerodostojnim svjedokom. Kod pisanja o Josipu Joviću, prvoj žrtvi rata, stoji kako je JNA intervenirala zaštitom srpskih ekstremista te da se očekivao sukob između JNA i hrvatske strane, no hrvatska se strana nije dala isprovocirati, a to djelo udžbenik suprotstavlja hušakačkim strategijama srpske strane. Kasnije se u tekstu počinje koristiti termin „srpski terorist“ te se prvi put spominje pojam agresije na Hrvatsku nakon što je opisano raspoređivanje JNA između sukobljenih strana. Ovo potpoglavlje završava kratkim tekstom o proizvodnji improviziranog oružja u Hrvatskoj čime se naglašava prednost srpske strane te trima povijesnim izvorima – govorom Ivana Šertera u Pakracu, svjedočenjem obavještajca i časnika Srpske vojske Krajine u Haagu te Dnevničkim zapisom Borisava Jovića sjednici predsjedništva SFRJ 8. 5. 1991. Kao što će biti slučaj u ostatku ovog udžbenika, izvori pružaju različita gledišta, no nisu podvrgnuti ikakvoj analizi.²⁹

Odnos snaga i opremljenosti hrvatskih branitelja nasuprot JNA i pobunjenih Srba razrađen je u zasebnom poglavlju. Zanimljivo je pisanje o UN-u i međunarodnoj zajednici. Udžbenik tvrdi da je za nedostatak oružja kod hrvatske strane došlo „Posebice zato što je krajem rujna 1991., *duboko zabrinuto zbog borbi u Jugoslaviji*, Vijeće sigurnosti UN-a svim državama zabranilo izvoz svih vrsta oružja i vojne opreme u Jugoslaviju, što znači i Hrvatsku.“ Nešto kasnije navodi se da „(...) takva odluka UN-a nije pridonijela *cilju uspostave mira i stabilnosti u Jugoslaviji*.“ Kurziv se može odnositi na direktno citiranje odredbi UN-a, no u ovom se slučaju može dobiti dojam kako se zabrinutost UN-a ne smatra iskrenom, pogotovo kada slijedi pohvala hrvatskog iseljenništva koje se aktivnije angažiralo u naoružavanju i lobiranju za međunarodno priznanje. Iduće se poglavlje fokusira na velikosrpsku agresiju na Hrvatsku i odmah na početku podebljanim je slovima istaknuto da je Hrvatska napadnuta. U ovome poglavlju sve se više koristi termin velikosrpska agresija, a „srpske teroriste“ zamjenjuju „srpsko-crnogorske postrojbe“ koje su zanemarivale mirovne pregovore. Pobunjenici se ne spominju, što u udžbeniku dodatno naglašava da su tenzije i međuetnički incidenti prerasli u rat. Udžbenik konstantno opisuje kako je hrvatska strana bila nadjačana, slaba i nenaoružana, pogotovo kad se govori o Vukovaru, čime se konstruira imagem stoičkih branitelja kojima predaja ne dolazi u obzir. Uvod u obradu teme Vukovara započinje tvrdnjom kako „ratna psihoza“ u gradu traje od 2. svibnja 1991. godine. Korištenjem tog termina nastoji se zornije prikazati u kakvoj se situaciji grad našao te se kroz idućih nekoliko odlomaka situacija detaljno opisuje. Potrebno je naglasiti kako se u udžbeniku ne zanemaruje da su u obrani Vukovara sudjelovali i ostali narodi koji su živjeli na njegovom području pa tako i Srbi. Važno je spomenuti kako je jedan cijeli odlomak vezan uz živote u Vukovaru i Dubrovniku, gradovima pod opsadom, a jedan antiratnom pokretu Bedem ljubavi. Udžbenik je pretežito zaokupljen vojnim i političkim temama, no ovih

29

Isto, 254–257.

nekoliko odlomaka pruža pogled na ostale društvene skupine pogođene ratom. Ipak, kod odlomka o antiratnom pokretu ukazuje se na njegovo postojanje u Srbiji, no ne navodi se direktno.³⁰

Kada je riječ o reakcijama međunarodne zajednice na ratno stanje, u udžbeniku se naglašava kako je Srbija jedina koja nije pristala na Carringtonov plan preustroja Jugoslavije te kako je uz pritisak na isto primorala i Crnu Goru, pa se tu nalazi tvrdnja da je isključivost srpskog rukovodstva i vojnog vrha JNA „(...) zapečatila sudbinu Jugoslavije i prouzročila nastavak rata.“ Za završetak potpoglavlja postavljena su tri izvora. Prvi od njih je antiratni govor Vlade Gotovca ispred zapovjedništva Pete vojne oblasti u Zagrebu, drugi je posebno zanimljiv jer se radi o tekstu francuskog filozofa i političara Alaina Finkielkrauta gdje naglašava kako situacija u Hrvatskoj nije građanski rat i suzbijanje fašizma nego da se radi o vojnoj invaziji, a treći je tekst o ustroju hrvatske specijalne policije nakon Sarajevskog sporazuma.³¹ Kroz potpoglavlje se nastoji reći kako ovo nije bio građanski rat, već agresija koju jedna država vrši prema drugoj.

Potpoglavlje o oslobođenju Hrvatske sadrži veliku količinu informacija o tijeku operacija, no osim samog vođenja borbi, autori su se u jednom odlomku osvrnuli na vrlo lošu situaciju na okupiranom hrvatskom teritoriju pa se tako navodi nestašica potrepština, redukcija električne energije te nedostatka goriva zbog kojeg su protivničkim vojnicima na bojište potrepštine bile dopremane tovarnom stokom te se time oslabljena srpska strana stavlja u kontrast s hrvatskom vojskom koja je u ovoj fazi rata bila dobro organizirana i opremljena. Navodi se i sukob između pobunjenih Srba i srpskih dobrovoljaca kao i postojanje frakcije među pobunjenim Srbima koja je shvatila da se „(...) srpska paradržava neće održati (...)“ i bila spremna pregovarati s hrvatskom stranom, ali da je zbog tog razloga došlo do hapšenja i ušutkavanja. Termin „paradržava“ vrlo se često koristi kada se opisuje Republika Srpska Krajina te se time u udžbeniku želi pokazati njena nelegitimnost. Zanimljivo je također da se kriza na srpskoj strani ne prikazuje nužno faktorom koji je pomogao hrvatskoj strani u odnošenju pobjede, već je do nje došlo zbog spremnosti i odlučnosti hrvatskih branitelja i heroja Domovinskog rata, kojima se kroz udžbenik povremeno posvećuju kraći odlomci s podnaslovom „Oni su stvarali povijest“. Kod hrvatske je strane naglašeno kako se situacija nastojala riješiti mirnim putem, odnosno planom Z-4, no srpsko odbijanje tog plana dokazalo je kako su vojna oslobađanja okupiranog teritorija „jedino rješenje“.³² Tako se u ovom potpoglavlju srpska strana prikazuje fragmentiranom i nesklonom mirnim rješenjima.

Opisivanje neprijateljske odmazde nakon operacije Bljesak praćeno je obrazloženjem kako su hrvatske vlasti osigurale građanska prava srpskom stanovništvu i humano postupanje s ratnim zarobljenicima zajedno sa zajamčenom primjenom Zakona o amnestiji, ali je nakon toga podebljanim tekstom istaknuto da je većina srpskog stanovništva napustila oslobođeno područje.

³⁰ Isto, 258–267.

³¹ Isto, 268–269.

³² Isto, 279–282.

No, ovime se želi prikazati kako je srpska strana vršila odmazdu, dok je hrvatska strana nastavila s pridržavanjem odredbi Ženevske konvencije. Navodi se kako je Oluji prethodilo nekoliko operacija HVO-a u Bosni i Hercegovini, što je odobrio bosanskohercegovački predsjednik. Spomenuto je i prekidanje srpske opsade Bihaća zajedničkim djelovanjem hrvatskih snaga i Armije BiH. Ovime se želi ukazati kako je hrvatska strana vodila računa o dobrim odnosima sa susjednim zemljama te se njeno djelovanje na stranom teritoriju nastoji prikazati drugačijim od protivničkog. Tekst o Oluji završava tvrdnjom kako je nakon završetka operacije pod okupacijom ostao samo još dio istočne Slavonije, zapadnog Srijema i Baranje, nakon čega slijede povijesni izvori. Radi se o 5 kraćih tekstova, od kojih su 4 srpska. Tu se nalaze izjave Milana Babića i Milana Martića koji govore kako nikada neće prihvatiti život u Hrvatskoj i mirnu reintegraciju, načelnika artiljerije Glavnog štaba Srpske vojske Krajine Marka Vrcelja koji govori o artiljerijskim napadima na Knin prilikom čega hvali sposobnost hrvatskih artiljeraca te svjedočanstvo srpskog obavještajca Slobodana Lazarevića koji tvrdi kako je srpsko vodstvo priželjkivalo da Hrvati izvrše pokolj tijekom Oluje kako bi ih se moglo teretiti za ratne zločine. Od hrvatskih izvora tu se nalazi tekst vojnog analitičara Frana Višnara o operaciji, koji je prožet domoljubnim stavovima. Izvori su odabrani tako da se pokaže agresorovo odbijanje mirnog rješenja, razmjeri operacije Oluja te pokušaj manipulacije od strane agresora.³³

Potpoglavlje o oslobođenju Hrvatske završava obradom teme mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, gdje se osim njenog tijeka opisuje kako je glavni prioritet bilo poštivanje temeljnih ljudskih prava i zadržavanje multietničkog i multikulturnog karaktera, ali i kompromisi poput Zakona o amnestiji. Zanimljivo je kako autori napominju da je dio hrvatske javnosti priželjkivao vojno oslobođenje istočne Slavonije dok je hrvatski vrh opet tražio mirno rješenje, čime se konstruira imagem osvetoljubivih pojedinaca. Posljednje potpoglavlje udžbenika koje se bavi Domovinskim ratom striktno se bavi ratnim zločinima i razaranjima. Od izvora se ovdje nalaze propovijed Franje Kuharića iz kolovoza 1995. kojim upućuje Hrvate da se ne osvećuju te tekst o sjećanju Davora Batraca Keksa, vukovarskog branitelja i logoraša. Autori navode kako: „Dio čuvara u logorima i silovatelja još uvijek živi u Vukovaru, a žrtve njihovih postupaka mogu ih svakodnevno susresti na ulicama grada.“ Time se istovremeno iskazuje nezadovoljstvo ovim rješenjem, ali se i naglašava kako je hrvatska strana pokazala popustljivost prema zločincima, što znači da su onda i srpski civili bili sigurni. Posljednji se odlomak bavi stradanjem srpskog stanovništva, gdje autori opet spominju da nisu svi Srbi u Hrvatskoj podržavali velikosrpsku politiku, a naglašava se i kako je na hrvatskim područjima „(...) zabilježen manji broj neprihvatljivih ponašanja prema osobama srpske nacionalnosti i njihovoj imovini od strane neodgovornih pojedinaca ili skupina sa hrvatske strane.“ Ne definira se što sve točno podrazumijevaju „neprihvatljiva ponašanja“, no navodi se kako su zabilježena ubojstva Srba u okolici Knina te kako je velik broj počinitelja bio osuđen od strane hrvatskih pravosudnih tijela, a bijeg srpskog stanovništva opisuje se unaprijed planiranim.³⁴

³³ Isto, 283–287.

³⁴ Isto, 288–293.

Udžbenik je prožet detaljnim povijesnim zemljovidima, a mnogobrojne fotografije ukazuju na zanimljivosti i nastoje zornije prikazati opisane događaje, no ne postavljaju se pitanja, već ih samo prate kratki opisi koji sadrže istu informaciju kao tekst udžbenika. Na kraju svakog potpoglavlja nalaze se pitanja za ponavljanje, analizu i istraživanje, no ona su dominantno zaokupljena reprodukcijom faktografije. Zaokupljenost faktografijom najveći je nedostatak ovog udžbenika. Pohvalno je što nudi pregršt informacija o ratnim zbivanjima, no udžbenik učenicima ne pruža mogućnost samostalnog zaključivanja. Isti problem prisutan je i kod povijesnih izvora, koji su vrlo dobro odabrani te omogućavaju sagledavanje različitih perspektiva, no potencijal za njihovu analizu nije iskorišten. Autori su većinom objektivni te ne dolazi do generalizacije i demonizacije srpske strane, iako se naizmjenično koriste nazivi „teroristi“, „ekstremisti“, „pobunjenici“ i slično, što može dodatno zbuniti učenike jer ti pojmovi ne nose isto značenje i težinu. Ipak, izbjegava se kolektivni prikaz Srba i grupiranje jer se koriste imagemi koji nisu nacionalno određeni, poput pobunjenika, te se često upotrebljava konstrukcija *dio srpskog stanovništva*. Pretjerano korištenje različitih naziva za istu pojavu u analizi diskursa naziva se *overwording*, a u ovom se slučaju također očituju imagemi. Naime, kada se govori o hrvatskoj strani, koristi se pojam *vojnik* koji se često veže uz pozitivne osobine poput discipline, pridržavanja odredbi, poslušnosti, iskrenosti i poštenja. Za suprotnu se stranu pak koriste pojmovi kao što su *terorist* i *ekstremist*, koji uvijek imaju negativno značenje. Tome se još može pridodati činjenica kako udžbenik sadrži velik broj tekstova o istaknutim herojima Domovinskog rata.

Kod opisa hrvatske strane mogu se uočiti tragovi subjektivnosti pa se tako za hrvatske ratne zločince koristi ekskulpirajući imagem neodgovornih pojedinaca, ali se ne navodi radi li se o pripadnicima Hrvatske vojske ili osvetnički nastrojenim civilima. Zanimljiv je i prikaz hrvatskog stanovništva i vlasti pa se tako navodi da je stanovništvo u nekim slučajevima bilo protiv mirnog rješenja koje je zagovarao državni vrh, za koji se još tvrdi kako je pravilno postupio s hrvatskim ratnim zločincima. Time se dobiva kontrast pravednog državnog vrha i državljana željnih osvete, a takav način pisanja također može imati ekskulpirajuću ulogu. Može se uočiti kako se autori udžbenika često služe navodnicima kada pišu o srpskim stajalištima o Republici Srpskoj Krajini ili o ulozi UN-a, što je očekivano kada se nešto direktno citira, no tvrdnje o legitimitetu hrvatske države i vojnih djelovanja pišu se bez navodnika i kurziva. To može značiti da su se autori koristili navodnicima kako bi doveli u pitanje legitimitet srpskih državnih tvorevina i ispravnost postupanja UN-a. Kriteriji Konsenzusa iz Beutelsbacha nisu ostvareni te se tijekom obrade gradiva vrlo rijetko ističe postojanje različitih interpretacija pa se stoga nisu mogle primijeniti Stradlingove metode za rad s osjetljivim i kontroverznim pitanjima.

Udžbenik izdavača Školska knjiga Domovinskom je ratu posvetio je 37 stranica, a opis početka rata vrlo je sličan onome u Alfinom udžbeniku, no odmah se mogu uočiti neke razlike. Potrebno je naglasiti i činjenicu kako se gradivo ovdje obrađuje kronološki, a ne nužno po tematskim cjelinama kao kod Alfe. To znači da će udžbenik događaje navoditi i objašnjavati po pravilnom vremenskom slijedu dok je Alfin udžbenik gradivo podijelio na nekoli-

ko različitih područja kao što su bojišta, operacije, diplomacija i poslijeratne okolnosti. Prije no što opisuje „Balvan revoluciju“, udžbenik navodi kako su ljudi Slobodana Miloševića raspirivali mržnju prema Hrvatima i strah među srpskim stanovništvom na području Hrvatske, što se u Alfinom udžbeniku ne navodi, već se više zadržava na težnji za samostalnošću Hrvatske, odnosno pripajanja većinski srpskih dijelova zemlje Srbiji. Ustroj „srpskih autonomnih oblasti“ naziva se protupravnim, dok se kod Alfinog udžbenika mogu uočiti pridjevi poput „protuustavno“, što u teoriji ima isto značenje, no u ovom se slučaju korištenjem takvih termina nastojalo ukazati na razliku između Hrvatske, koja se željela legalno osamostaliti, i Republike Srpske Krajine. Udžbenik Školske knjige odmah kod obrazloženja „srpskih autonomnih oblasti“ napominje kako su neki Srbi „(...) bili samo pasivni promatrači ili su nevoljko sudjelovali u opisanim događajima (...)“ čime se lagano dotiče problematika slobode izbora. Alfin udžbenik navodi pobunjene Srbe i Srbe koji su sudjelovali u obrani Hrvatske, ali ne spominje se zbog kojih su se razloga našli na pojedinoj strani. Uloga JNA opisana je jednako kao kod Alfe, no jedan je odlomak posvećen utjecaju nastupa pojedinih hrvatskih političara. Dio krivnje za pogoršanje hrvatsko-srpskih odnosa tako se pripisuje onim hrvatskim političarima koji su, u vrijeme kada je Milošević zastrašivao Srbe kako je Republika Hrvatska zapravo pokušaj oživljavanja Nezavisne Države Hrvatske, isticali antisrpske te proustaške stavove, što je samo pospješilo Miloševićevu propagandu.³⁵

Opisi sukoba u Pakracu i kod Plitvica ne razlikuju se pretjerano od Alfe, no valja istaknuti da se sukob kod Plitvica ne naziva „Krvavi Uskrs“. Nakon prvih sukoba opisuje se referendum kojim se izglasalo stvaranje suverene i samostalne Hrvatske, čemu su još kao povijesni izvor priložena referendumska pitanja. Ovaj udžbenik kod svakog izvora postavlja pitanja, od kojih su neka usredotočena na reprodukciju faktografije, a neka od učenika zahtijevaju malo dublju analizu i razumijevanje. Tako se kod ovog izvora o referendumu postavljaju pitanja: „Usporedi dva referendumska pitanja. Prema onome što već znaš, zaključi zašto je većini građana Republike Hrvatske prijedlog Republike Srbije i Socijalističke Republike Crne Gore bio neprivlačan?“ i „Pretpostavi zašto građanima nije izravno postavljeno pitanje poput: *Jeste li za to da Hrvatska postane neovisna država?*“ Od izvora u ovom potpoglavlju još se može izdvojiti izjava Milana Babića o početku „Balvan revolucije“ gdje je postavljeno samo jedno pitanje vezano uz analizu uvjeta u kojima dolazi do blokade prometnica, tekst hrvatskog povjesničara Davora Marijana o Veljku Kadijeviću i razoružavanju neregularnih vojnih formacija ispod kojeg stoji pitanje koje od učenika zahtijeva pretpostavku zašto je JNA naoružavala pobunjenike iako ih je službeno trebala razoružati te izjave Slobodana Miloševića, Vojislava Šešelja i Milana Paroškog o provođenju velikosrpske politike. Kod posljednjih triju tekstova od učenika se očekuje usporedba stavova, prepoznavanje fašističkih i nacističkih metoda i ideja u tekstovima, ocjenjivanje vjerodostojnosti pojedinih tvrdnji te argumentiranje neizbježnosti rata.³⁶

³⁵ Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, *Tragovi 4* (Zagreb: Školska knjiga, 2021), 278–279.

³⁶ Isto, 280–282.

Prva faza rata i bitka za Vukovar su opisani, no ne onoliko detaljno koliko to radi Alfin udžbenik. Ipak, manje detaljna razrada nadoknađena je tekstualnim i vizualnim povijesnim izvorima, pa se tako učenicima postavlja zadatak da nakon čitanja teksta ratnog reportera Zvonimira Krstulovića i analize fotografije razorenih Vukovarskih ulica i zemljovida bitke za Vukovar zaključuje kojim se metodama napadač služio tijekom opsade te da argumentiraju tvrdnju „opsada Vukovara bila je ponajprije usmjerena protiv civila“. Time se omogućava učenicima da sami zaključuje što je sve obilježilo borbu za Vukovar. Potrebno je naglasiti kako se ovaj udžbenik više bavio slučajem vukovarske bolnice od *Povijesti 4* uključivanjem opsežnijeg teksta o izgledu i funkcioniranju bolnice tijekom ratnog stanja čime se dotiče i civilne sfere, no isto se ne može reći za antiratni pokret Bedem ljubavi koji je objašnjen fotografijom i kratkim popratnim opisom. Kod razrade teme tijeka rata do kraja 1991. godine priložen je povijesni izvor o prvom onesposobljenom tenku JNA u ratu gdje se od učenika zahtijeva analiza psihološkog značenja tog događaja za obje sukobljene strane i da objasni zašto je u tekstu opisani časnik JNA hrvatske snage nazivao ustašama. Objašnjen je embargo na uvoz oružja, ali bez kritike međunarodne zajednice. Još valja istaknuti tekst Siniše Glavaševića gdje se posebno ističe citat: „Rat pravi selekciju.“³⁷

Opis međunarodnog priznanja Hrvatske ne razlikuje se od onog u Alfinom udžbeniku, ali je zato tema UNPROFOR-a nadopunjena tekstem koji govori o Kanadskoj brigadi UNPROFOR-a i poteškoćama s kojima su se susreli prilikom zarobljavanja Milana Babića koje su provele hrvatske snage. Ipak, ovaj tekst nije opravdanje za neuspjehe UNPROFOR-a jer se oni svejedno kasnije navode, ali omogućava bolje razumijevanje cjelokupne situacije te opasnosti kojoj su pripadnici UNPROFOR-a bili izloženi. Time se ne konstruira imagem nesposobnih ili nezainteresiranih UNPROFOR-aca, već se opisuju nesprenjima za ratne okolnosti. Vanceovo primirje u tekstu udžbenika pisano je pod znacima navoda kako bi se naglasilo da se ne radi o periodu potpunog mira te da su se ratni zločini i sukobi nastavili. Unatoč lošoj situaciji, oslobođen je krajnji jug Hrvatske i prekinuta je opsada Dubrovnika, a operacijom Gusar ili Maslenica nastoji se objasniti kako je Hrvatska ovakve operacije razmatrala ukoliko se UN-ovim posredovanjem ne ostvari mirno rješenje. No obrazloženjem operacije Medački džep objašnjeno je kako međunarodna zajednica nije blagonaklono gledala na oslobodilačke operacije. Ovo poglavlje sadrži povijesne izvore vezane uz hrvatske izbjeglice i prognanike, baveći se smještajem prognanika i useljavanjem u „tuđe stanove i kuće“ te hrvatski i srpski pogled na provedbu operacije Maslenica.³⁸

Potpoglavlje o završetku rata bavi se operacijama Bljesak i Oluja, a glavna razlika jest navođenje kako su Hrvati nerado pristali na plan Z-4 i prihvatili ga samo kao temelj daljnjih pregovora, uz što još u zagradi stoji tvrdnja da je plan bio protiv odredbama Ustava Republike Hrvatske. Time hrvatska strana nije prikazana kao moralna vertikala koja prvenstveno razmatra mirna rješenja. Uz tekst stoje dva izvora o planu Z-4 čiji su autori američki velepo-

³⁷ Isto, 282–288.

³⁸ Isto, 288–293.

slanik u Hrvatskoj Peter Galbraith i hrvatski veleposlanik u UN-u Miomir Žužul. Osim usporedbe, od učenika se očekuje da obrazlože Žužulovu tvrdnju kako je srpsko odbijanje plana pomoglo Hrvatskoj. Kod opisa Oluje nema spomena operacija na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali se zato spominje uloga američkih zračnih snaga, što je u kontrastu s opisima samostalnog djelovanja hrvatskih snaga koji se nalaze kod Alfe. Udžbenik se dotiče ratnih zločina počinjenih nad srpskim stanovništvom tijekom Oluje te se u njemu navodi da se radilo o ubojstvima, pljačkama i uništenju imovine. Tvrdi se kako su počinitelji zločina sankcionirani, ali da se smatralo da hrvatska vlast nije adekvatno reagirala na takve situacije. Spomenuta su suđenja Milanu Martiću i Milanu Babiću zbog ratnih zločina, što je još popraćeno dijelom haaške presude Milanu Martiću gdje se od učenika očekuje razmatranje o motivima javnog priznanja zločina protiv civila. Potpoglavlje sadrži i povijesne zemljovide koji prikazuju operacije Bljesak i Oluja, a od postavljenih pitanja valja istaknuti: „Slažeš li se s tvrdnjom da je odlazak velikog broja hrvatskih Srba u Srbiju nakon *Oluje* negativan događaj za Hrvatsku? Odgovor potkrijepi argumentima.“ Time se učenicima omogućava da formiraju svoje mišljenje pa se može zaključiti kako se radi o ostvarenju kriterija Konsenzusa iz Beutelsbacha o zabrani indoktrinacije. Za sporazum o mirnoj reintegraciji navedeno je kako se radi o obostranoj želji iako je na srpskoj strani bio veći broj stanovnika nezadovoljnih takvim rješenjem. Još jedna stvar u ovom poglavlju koju je obavezno spomenuti jest fotografija srpskih izbjeglica u čijem opisu stoji: „O uzrocima tog događaja srpska i hrvatska javnost imaju posve suprotno mišljenje. Dok u Srbiji prevladava stajalište da su Srbi protjerani iz Hrvatske, u Hrvatskoj se smatra da su otišli na poziv svojeg vodstva.“ Time je ostvaren kriterij Konsenzusa iz Beutelsbacha da se kontroverzna pitanja tretiraju kao takva.³⁹

Opis Haaškog suda ne sadrži znatne razlike u odnosu na onaj koji se nalazi u Alfinom udžbeniku. Tu se spominje kako je Hrvatska od početka podržavala njegov osnutak, ali da se time obvezala na izručenje osumnjičenika za ratne zločine, što je bilo teško prihvatiti u slučajevima generala Ante Gotovine, Ivana Čermaka i Mladena Markača. Hrvatskom podrškom suda ukazuje se na dvije stvari – svjesnost hrvatske strane da su bili ispravni u svojem djelovanju te nevinost generala. Nakon toga slijedi novo poglavlje „Posljedice Domovinskog rata. Društvene promjene u Republici Hrvatskoj“. Ono opisuje i objašnjava ratna stradanja i ratne zločine kao što je slučaj kod Alfe, no malo se detaljnije govori o srpskim žrtvama, naročito izbjeglicama. Tako se navodi da su izbjeglice imale različite razloge, od straha za vlastitu sigurnost do nepomirljivosti sa životom u državi protiv koje su se bunili. Svjedočanstvom Marije Černok dotiče se problematika nestalih osoba te se učenicima postavlja pitanje slažu li se s tvrdnjom da obitelji nestalih proživljavaju težu sudbinu od obitelji poginulih. Ratni zločin nad Hrvatima u Škabrnji objašnjava se pomoću svjedočanstva vojnika i člana Organa bezbednosti JNA koji je zgrožen srpskim zločinima te se pitanjem za učenike otvara problematika zločina za koje nitko nije odgovarao.⁴⁰

³⁹ Isto, 297–302.

⁴⁰ Isto, 303–307.

Izvori u ovom poglavlju dotiču se civilne sfere svjedočanstvima žena različitih pozadina, pa se tako pruža perspektiva žene čiji je muž bio časnik JNA, žene čiji je muž bio zarobljenik, a kćer zlostavljana te žena koje su se udruživale kako bi pomogle hrvatskim vojnicima i njihovim ratnim iskustvima. Tekst udžbenika na jednom se dijelu dotiče pretvorbe i privatizacije za koje se tvrdi da su generirale mnoge probleme, što govori o imagemu ratnih profitera koji drugi udžbenici zaobilaze. Posljednje potpoglavlje o Domovinskom ratu u ovom udžbeniku bavi se kulturom sjećanja i suočavanja s prošlošću, što se uopće ne spominje u Alfinom udžbeniku. Otvara se problematika zajedničkog obilježavanja događaja iz rata s dva teksta, od kojih je jedan govor predsjednika hrvatske vlade Andreja Plenkovića na obilježavanju 25. obljetnice Oluje, a drugi je govor potpredsjednika Vlade Borisa Miloševića u Gruborima. Oba teksta govore o legitimitetu Domovinskog rata kao obrambenog, ali upozoravaju na počinjene zločine na svakoj strani. Važan je i tekst o „Ženama u crnom“, ženskoj mirovnoj grupi iz Beograda koja je prilikom mirovne akcije „Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru“ bila suočena s neznanjem i pogrdom sugrađana.⁴¹ Potrebno je istaknuti da se hrvatski mirovni pokreti samo spominju bez detaljnog objašnjavanja. Time se poručuje da je pojava mirovnih skupina u Srbiji nešto neočekivano te da se zbog toga one trebaju pobliže pojasniti.

Ovaj udžbenik sadrži velik broj dobro odabranih izvora koji se pomoću postavljenih pitanja mogu kritički analizirati, a u nekim se slučajevima analizira i jezik kojim su pisani, što je najvidljivije kada se kod tekstova o metodi provođenja velikosrpske politike od učenika zahtijeva da uoči sličnosti s nacističkom propagandom. Iako su kod izvora postavljena pitanja za kritičku analizu kako ju je Stradling zamislio, u udžbeniku se generalno ne koriste njegove metode za rad s osjetljivim i kontroverznim pitanjima. Ipak, iznimka mogu biti povijesni izvori sa srpske strane, što bi se moglo svrstati pod metode nadomještanja (preciznije, igranje uloge „đavoljeg odvjetnika“) i metode istraživanja. Ostvarena su dva kriterija Konsenzusa iz Beutelsbacha pa se tako naglašava kontroverzni karakter pojedinih tema, a navođenjem učenika da sami donose svoje zaključke i argumentiraju svoja mišljenja ukazuje na ostvarenje kriterija o zabrani indoktrinacije. Ovaj udžbenik sadrži manji broj imagera te su oni vrlo diskretno navedeni. Tako se udžbenik dotiče pitanja slobode izbora na srpskoj strani što se može smatrati imagemom vojnika koji ratuje protiv svoje volje. Kod opisa suda u Haagu i suđenja hrvatskim ratnim zločincima, može se uočiti kako udžbenik u nekoliko navrata naglašava kako neki od Hrvata nisu bili zadovoljni takvim ishodom, a hrvatske vlasti su prikazane kao nezainteresirane za suđenje hrvatskim ratnim zločincima. Sam tekst udžbenika pisan je vrlo direktno te ne ostavlja toliko prostora za analizu diskursa kao što je to slučaj kod Alfe. Udžbenik ne antagonizira suprotnu stranu te ne uzdiže vlastitu kao moralnu vertikalu. Odgovornost za eskalaciju primarno se pripisuje srpskoj strani, ali se ne zanemaruje uloga pojedinih Hrvata. UN nije okarakteriziran kao nezainteresiran i neiskren već se navode i poteškoće s kojima su se snage UNPROFOR-a susretale. Udžbenik ne nastoji izjednačiti sve

41

Isto, 308–313.

strane te jasno navodi kako se radi o agresiji, ali istovremeno želi obrazložiti kako je svaka strana bila izložena problemima i bila sposobna činiti zločine. Vrlo je zanimljiv prikaz suočavanja s prošlošću, gdje se opisuje beogradska ženska mirovna skupina „Žene u crnom“ čije su pripadnice tijekom jedne mirovne akcije trpjele pogrde od strane prolaznika. Tako se s jedne strane prikazuje da se u Srbiji, kao i u Hrvatskoj, rat smatra zločinom i tragedijom, ali opis nezadovoljnih prolaznika može ostaviti dojam da se želi reći kako je jedna strana *ipak bolja*.

Udžbenik *Svijet prije nas 4* izdavača Meridijani Domovinski rat počinje obrađivati u poglavlju „Političke promjene i slom komunizma u Europi. Stvaranje Republike Hrvatske: uvođenje višestranačja i demokratska smjena vlasti, od ustavnih promjena do Božićnog Ustava Republike Hrvatske, međunarodno priznanje RH“, a ratu posvećuje 30 stranica. Opisuju se pregovori o ustroju Jugoslavije te se napominje kako su Srbi, osjećajući otpor nesrpskih naroda, razmatrali korištenje sile te kako su računali na pomoć od strane JNA „(...) u kojoj su zapovjedne dužnosti obavljali pretežno Srbi.“ Nepomirljivost stavova između predsjednika republika dovela je do pogoršanja odnosa te udžbenik zatim započinje obradu teme „Balvan revolucije“. Ona je opisana vrlo slično kao kod udžbenika Školske knjige. Nema spomena izjava hrvatskih političara koje bi pospješile širenje propagande iz Beograda. Tekst o donošenju odluke o neovisnosti također nije znatno drugačiji od prethodno analiziranih udžbenika, no njemu je priložen povijesni izvor u kojemu predsjednik Sabora Žarko Domljan opisuje okolnosti proglašenja Republike Hrvatske. Nakon obrazloženja Brijunske deklaracije i prekidom hrvatskih veza s Jugoslavijom opisuju se početni stavovi zemalja međunarodne zajednice od kojih su neke podržavale „velikosrpske agresore“ zbog uvjerenja da je cjelovitost Jugoslavije nužna za stabilnost jugoistočne Europe. Ipak, većina država podržala je „(...) pravednu borbu hrvatskog naroda za slobodu“, što je vodilo primanjem Republike Hrvatske u UN. Pitanja i dodatni zadatci na kraju poglavlja temelje se na reprodukciji činjenica, ali osim samog odgovaranja na pitanja od učenika se očekuje izrada grafikona, pisanje eseja i izrada lente vremena.⁴²

Nakon obrazloženja prethodne političke situacije slijedi poglavlje „Velikosrpska agresija i Domovinski rat od 1991. do 1995. godine. Istočnoslavonsko bojište i obrana Vukovara. Ključne oslobodilačke operacije: oslobađanje zapadne Slavonije, južno bojište i deblokada Dubrovnika, Maslenica, Ljeto '95., Bljesak, Oluja te Maestral i Južni potez“. Spominje se kako se Srbija oslanjala na JNA, u kojoj su Srbi „tradicionalno“ bili najzastupljeniji. Time se želi ukazati na nepogodan položaj nesrpskih naroda Jugoslavije. Na idućoj stranici nalazi se karta planiranih granica Velike Srbije uz koju se nalazi zadatak koji zahtijeva da se ona usporedi sa starijim nacrtom granice iz Drugog svjetskog rata. Ispod karte nalazi se fotografija milicije SAO Krajine u društvu srpskog akademika i pravoslavnog svećenika, što ostavlja dojam da su u borbi za uspostavu Velike Srbije sudjelovali Srpska pravoslavna crkva i intelektualci, od-

⁴² Jakša Raguž, Dino Staničić, Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica, Nikola Cik, Hrvoje Gračanin, Suzana Pešorda i Ivana Štimac, *Svijet prije nas – Povijest 4* (Zagreb: Meridijani, 2021), 120–125.

nosno ostavlja se dojam kako uspostava Velike Srbije nije bila samo projekt nekolicine pobunjenika. Ipak, u tekstu udžbenika stoji informacija kako je oko 9000 Srba sudjelovalo u postrojbama Hrvatske vojske te se zbog toga tvrdi kako Domovinski rat nije bio međunacionalni sukob ili građanski rat, već obrambeni rat protiv agresije. Ukratko se opisuju događaji „krvavog Uskrsa“, koji je istaknut navodnicima i podebljanim tekstom. Objašnjava se kako se JNA u ranoj fazi rata nastojala prikazati neutralnom, no to se brzo promijenilo te je ona počela otvoreno pomagati pobunjene Srbe i dobrovoljačke postrojbe iz Srbije. Istaknuto je kako je na okupiranim područjima došlo do etničkog čišćenja, razaranja stambenih i sakralnih objekata te zločina nad stanovništvom. Opisan je ustroj Zbora narodne garde, odnosno Hrvatske vojske koja je „(...) bez obzira na moral svojih ljudi, bila suočena s nedostatkom ratne tehnike i sredstava za obranu“, što vodi objašnjenju bitke za vojarne.⁴³

Istočnoslavonsko bojište u udžbeniku ponajviše se objašnjava na primjeru Vukovara. Opis bitke za grad i njegove opsade sažetiji je nego u udžbenicima Alfe i Školske knjige. Istaknuto je kako je grad izdržao dulje nego što je itko očekivao i opisani su ratni zločini počinjeni nad građanima. Naglašeno je kako su borbe za grad materijalno, politički i psihički iscrpile agresora te time omogućile organizaciju Hrvatske vojske i spriječile pokušaje proboja u ostale slavonske gradove. Odlomak završava tvrdnjom kako „(...) na sve učestalije pozive u pomoć stizala je samo verbalna i moralna potpora“, a iznad teksta nalaze se dvije fotografije razrušenog Vukovara, od kojih je jedna posebno brutalna jer prikazuje tijelo ubijene osobe.⁴⁴ Iako prikaz tijela nije detaljan, kod takvih stvari potreban je oprez jer su se brutalni prikazi često koristili za indoktrinaciju, kao što je to opisala Dubravka Stojanović, ali još je važnije pripaziti da ne dođe do dehumanizacije žrtve.⁴⁵ Time bi ovakva fotografija bila efikasnija da je popraćena osobnom pričom žrtve.

Spomenuto je kako udžbenik *Svijet prije nas 4* sažetije piše o zbivanjima u Domovinskom ratu, što je posebno zanimljivo kada se u obzir uzme činjenica da udžbenik spominje neke operacije i bitke koje nisu bile zastupljene u prijašnje analiziranim udžbenicima. Tako se ukratko opisuju operacije Orkan '91, Otkos 10 i Papuk '91, ključne operacije u oslobođenju zapadne Slavonije. Sljedeće se poglavlje bavi bojišnicama središnje Hrvatske, što je u prethodno analiziranim udžbenicima dosta slabo, ako uopće zastupljeno. Zanimljivo je da u ovom udžbeniku čitatelj može zaključiti kako ono nije bilo toliko ključno, što se u ovom udžbeniku izbjeglo. Kod teme Dubrovnika nalazi se zemljovid koji prikazuje faze okupacije općine Dubrovnik i tekst o „Konavoskim gerilcima“, jedinstvenom slučaju gerilskog djelovanja u Domovinskom ratu. Kao i kod prethodnih udžbenika, spominje se međunarodna reakcija na uništenje spomenika kulturne baštine u Dubrovniku, a opisane su još bitne pobjede kao što je bila ona kod Stona te ostvarivanje preduvjeta za osnivanje Hrvatske ratne mornarice. Opis dolaska UNPROFOR-a naglašava kako su snage JNA bile za-

⁴³ Isto, 126–129.

⁴⁴ Isto, 129–130.

⁴⁵ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Pešćanik, 2010), 111–112.

štićene od napada Hrvatske vojske, no UN nije okarakteriziran negativno jer se ističe kako se zbog njegove prisutnosti prorijedio broj napada na hrvatske gradove.⁴⁶

Operacije Maslenica i Medački džep opisane su uzročno-posljedičnim vezama, navođenjem onoga što im je prethodilo te čime su rezultirale. Kod opisa operacija navodi se utjecaj UNPROFOR-a, odnosno tvrdi se da je provođenje operacija pratilo „(...) ometanje međunarodnih činitelja i UNPROFOR-a, koji su zahtijevali da se povrat okupiranih područja Hrvatskoj izvede mirnim putem“ iako nisu pokazali učinkovitost u provedbi takvih planova. Kako bi se obrazložila nemogućnost provedbe mirnog povrata teritorija, opisuje se kako su pobunjeni Srbi odbijali sporazume i nastavljali inzistirati na uključenju okupiranog hrvatskog teritorija u Veliku Srbiju. Uz to navedeni su još teški uvjeti poput brojnih prognanika i izbjeglica te gospodarske i prometne izolacije što je na kraju dovelo do provedbe operacije Bljesak, koja je „(...) pokazala vodstvu pobunjenih Srba da moraju prihvatiti mirni povrat u Hrvatsku ili očekivati vojni poraz (...)“ Navedeno je kako je vodstvo pobunjenih Srba odbilo mirno rješenje, zbog čega je hrvatska vlast „(...) bila prisiljena prići ostvarenju plana druge velike oslobodilačke operacije“, što je uvod u iduće potpoglavlje koje se bavi Olujom. Posebno je zanimljiv opis borbi na području središnje Hrvatske, prvenstveno kod Petrinje i Karlovca, gdje se spominje kako su „(...) hrvatske snage pretrpjele veće gubitke i usporeno napredovale“. Navođenje takvih poteškoća zanimljivo je jer se kod Alfe i Školske knjige provedba operacije opisuje praktički bezbolno za hrvatsku stranu. Na kraju se navode brojčani podatci o sudionicima, ranjenima, zarobljenima, nestalima i poginulima na hrvatskoj strani, dok se za srpsku jedino napominje kako je poznato samo da ih je do kraja kolovoza 1995. „(...) pokopano 560“, što služi za isticanje nadmoći Hrvatske vojske u ovoj operaciji. Od slika se ističe fotografija Franje Tuđmana iznad kojeg vijori hrvatska zastava te uz nju stoji opis kako je fotografirana u Kninu nakon oslobođenja. Sama fotografija ne bi bila zanimljiva da se učenicima ne postavlja pitanje „Prokomentiraj fotografiju u kontekstu kulture pamćenja. Kakva se njome politička poruka željela poslati?“ Spomenuto je i spašavanje bošnjačkog stanovništva „Bihaćkog džepa“ te se zadnjih nekoliko rečenica potpoglavlja bavi ratom u Bosni, koji se detaljnije obrađuje u sljedećem poglavlju udžbenika.⁴⁷

Društvenom se situacijom bavi poglavlje „Društveno političke promjene u Republici Hrvatskoj. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Hrvatskoj“. Iako se pretežito bavi političkim životom i događajima druge polovice devedesetih godina 20. stoljeća, važno je spomenuti potpoglavlje o nacionalnim manjinama koje sadrži nekoliko zanimljivih elemenata. Jedan od tih elemenata svakako je tekst iz knjige Živka Juzbašića, ministra hrvatske Vlade i člana kriznog štaba koji je pisao o nepromišljenim koracima nove hrvatske vlasti i situaciji Srba koji su živjeli na teritoriju pod hrvatskom kontrolom. Od samog odabira izvora još je zanimljiviji zadatak za učenike, koji glasi „Pokušaj se uživjeti u položaj Srba na područjima pod hrvatskom kontrolom. Kako su

⁴⁶ Jakša Raguz et al., *Svijet prije nas – Povijest* 4, 131–136.

⁴⁷ Isto, 136–138.

na njih gledali pobunjeni Srbi s okupiranih dijelova Hrvatske? Kakav su odnos prema njima imali hrvatski ekstremisti? Znaš li za kakve primjere neprihvatljivog postupanja prema pripadnicima srpske manjine u Hrvatskoj? Izrazi svoj stav i raspravi o tome na nastavi.“ Radi se o vrlo dobrom primjeru korištenja Stradlingove metode uživanja te je cijeli zadatak usmjeren prema razvoju kritičkog mišljenja kod učenika. Iznad izvora nalazi se i zaglavlje „Hrvatskog Vjesnika“ iz 1994. godine koje sadrži govor mržnje i hrvatski grb s prvim bijelim poljem. Učenici su upućeni da prema zaglavlju i njegovom sadržaju odrede svoj stav. Još jedna zanimljivost u ovome poglavlju je zemljovid Hrvatske s označenim prijedlogom podjele okupiranih područja Hrvatske prema planu Z-4.⁴⁸

Poglavlje „Zbrinjavanje izbjeglih i prognanih. Erdutski sporazum i mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja. Posljedice Domovinskog rata“ detaljno se bavi izbjeglicama, prognanicima i ratnim zločinima. Prvo potpoglavlje definira razliku između izbjeglica i prognanika, pa se tako izbjeglicama definiraju stanovnici susjednih zemalja dok se prognanicima nazivaju hrvatski građani koji su zbog rata morali napustiti svoje domove. Navođenju brojeva priložen je kratki opis progona Hrvata iz sela Mišljen koji je napisao Mišo Bender, a ispod kojega se postavlja zadatak koji glasi: „Pokušaj objasniti razlog koji je srpske vlasti naveo da protjeraju Hrvate koji su već bili pod njihovim nadzorom i nisu pružali nikakav otpor.“ Ispod fotografije izbjeglih istočnohercegovačkih Hrvata učenicima se zadaje zadatak da pomoću jednog znanstvenog članka prouče pojam „humanitarni intervencionalizam“. Udžbenik sadrži potpoglavlje o zbrinjavanju izbjeglica i prognanika, gdje je priložen tekst povjesničarki Marije Rotim i Nikoline Vuković o izbjegličkom naselju u Gašincima, no sva su pitanja faktografska osim jednog koje učenike upućuje da na internetu istraže koliko je još ovakvih naselja postojalo, iako se velik broj spominje kroz potpoglavlje. Tvrdi se i kako je UN bio od velike pomoći tijekom mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja zbog prijelazne uprave, no u poglavlju se navode i neki loši postupci, prvenstveno o ubojstvima na okupiranim mjestima koja su bila pod nadzorom UNPROFOR-a. Opis povratka izbjeglica popraćen je velikom količinom brojčanih podataka, no valja istaknuti karikaturu iz *Novih Baranjskih novina* iz lipnja 1996. koja prikazuje dvojicu Srba, od kojih jedan drži transparent s natpisom „DOBRO NAM **đOŠLI**“, dok drugi ispod prekrštenog ćirilice natpisa „OVO JE SRBIJA“ kombinacijom latinice i ćirilice piše „OVO JE HRVACKA!“ Ispod karikature autori udžbenika postavljaju pitanje o prijedporima oko korištenja latinice u jednom te korištenja ćirilice u drugim područjima Hrvatske. Proces mirne reintegracije detaljno je opisan te se uz one elemente koje su spomenuli udžbenici izdavača Alfa i Školska knjiga malo detaljnije piše o uređenju društvene i političke situacije. Napomenuta je i normalizacija odnosa između Hrvatske i Srbije te Crne Gore nakon što je 1996. vodstvo tih dviju zemalja priznalo neovisnost i teritorijalnu cjelovitost Republike Hrvatske.⁴⁹

⁴⁸ Isto, 205–207.

⁴⁹ Isto, 209–213.

Udžbenik se dotaknuo incidenata do kojih je došlo tijekom mirne reintegracije prilaganjem teksta o nekoliko tih incidenata te ispod njega učenicima postavlja pitanje kako objašnjavaju srpske, a kako hrvatske razloge protivljenju mirnoj reintegraciji. Potpoglavlje „Posljedice Domovinskog rata“ uz već spomenuto navođenje velike količine podataka o broju stradalih sa svake strane piše o materijalnim razaranjima. Za ratne zločine se navodi kako su se uvelike činili nakon što bi srpske postrojbe osvojile neki kraj. Potpoglavlje sadrži i tekst koji navodi podatke koje su prikupile institucije poput Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, a od pitanja i zadataka koji se postavljaju valja istaknuti uspoređivanje broja poginulih u Domovinskom ratu te broja poginulih na teritoriju Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata. Od izvora je priloženo i svjedočanstvo vukovarskog liječnika Juraja Njavra koji govori o vukovarskoj bolnici, te postavlja pitanja kako su vojnici JNA postupali u bolnici te upućuje učenike da na nastavi razgovaraju o razlozima takvog postupanja. Potpoglavlje govori i o onim zločinima počinjenim nad srpskim stanovništvom, ali i srpskim snagama, što nije spomenuto kod Alfe i Školske knjige. Ispod fotografije komemoracije u mjestu Varivode učenicima se postavlja zadatak da putem interneta prouče u kojoj su mjeri hrvatski ratni zločinci podvrgnuti sudskom procesu i kažnjavanju. Zanimljivo je i prilaganje fotografije zgrade Vojno-istražnog centra Lora, gdje se učenike opet upućuje na istraživanje putem interneta. Osim povreda ljudskih prava te suđenja počinitelja, ukazuje se da se ovaj zatvor u srpskim glasilima nekad naziva drugačije te učenicima postavlja pitanje „Što misliš zašto?“ Takav pristup istovremeno se može smatrati korištenjem Stradlingove metode istraživanja, ali ono može biti i izbjegavanje donošenja suda o ovim događajima od strane autora. Nakon navođenja nekoliko mjesta stradanja Srba, opisan je osnutak suda za ratne zločine u Haagu. Navodi se kako je Hrvatska surađivala sa sudom sve do njegovog gašenja 2017. godine iako je dio javnosti nekada isticao nezadovoljstvo, pogotovo u slučajevima generala Ante Gotovine i Mladena Markača.⁵⁰

Udžbenik *Svijet prije nas 4* u svojem sažetom prikazu tijeka Domovinskog rata nema značajnih odstupanja od drugih udžbenika. Zanimljivo je što govori i o nekim manje poznatim događajima i fenomenima poput konavoskih gerilaca. Iako u udžbeniku nema direktne tvrdnje o kontroverznoj prirodi događaja koji se opisuju, na nekoliko se mjesta ukazuje na postojanje različitih tumačenja, primjerice kod kratkog opisa zatvora Lora. Kroz brojne zadatke učenike upućuje na oblikovanje vlastitih stavova tako da se može zaključiti da se kod opisa Domovinskog rata drži kriterija o zabrani indoktrinacije. Udžbenik sadrži brojne povijesne izvore iz različitih perspektiva od kojih se neki putem pitanja i zadataka vrlo detaljno analiziraju, no većina pitanja i zadataka ipak se svodi na reprodukciju faktografije i prepričavanje izvora. Od Stradlingovih metoda za rad s kontroverznim i osjetljivim pitanjima koriste se metoda nadomještanja koja se ostvaruje dobrim odabirom raznovrsnih izvora, metoda uživljavanja koja je najvidljivija kod opisanog zadatka vezanog uz položaj Srba koji su živjeli na teritoriju pod hrvatskom kontrolom te metoda istraživanja,

⁵⁰

Isto, 213–219.

jer se nerijetko učenike navodi na samostalno istraživanje pojedinih događaja, fenomena i tema. Ipak, kod navođenja na istraživanje moglo bi se zamjeriti što često glase „istraži putem interneta“. Poželjno bi bilo da se učenike usmjeri prema kvalitetnijim i vjerodostojnijim web stranicama te upozori na nepoželjne elemente jer se ipak radi o kontroverznim temama čije bi pretraživanje na internetu moglo polučiti rezultate koji bi u najboljem slučaju bili samo netočni podatci, a u najgorem web stranice koje aktivno izražavaju netrpeljivost i šire mržnju. Što se tiče imagama, oni su prisutni u većoj mjeri no u udžbeniku *Tragovi* 4. Tako se pri samom početku obrade ove teme napominje kako su u JNA više činove pretežito držali Srbi. Tom se imagemu privilegiranih Srba može dodati imagem UNPROFOR-aca kao smetala jer su opisani kao faktor koji je ometao hrvatsku stranu u postizanju ciljeva. Hrvatska strana opisana je kako nevoljko provodi vojnu operaciju Oluja te se time nastoji naglasiti kako se nastojalo postići ciljeve mirnim rješenjem, a vrlo je zanimljivo što se osim ideoloških razloga za agresiju na Hrvatsku navode i gospodarski, što u prijašnje analiziranim udžbenicima nije spomenuto. Ipak, udžbenik ne prikazuje Srbe kolektivno kao antagoniste te navodi zločine počinjene nad srpskim civilima i snagama, što je posebno zanimljivo jer se ostali udžbenici prvenstveno bave civilnim žrtvama. Ovo ukazuje na to da se na suprotnu stranu gleda kao na vojsku, koju se stoga u zarobljeništvu treba tretirati sukladno odredbama Ženevske konvencije. Udžbenik je nastojao prikazati uključenost svih društvenih slojeva u rat, što vrijedi za civile, ali i za akademsku zajednicu i svećenstvo, što se može uočiti na fotografiji koja prikazuje miliciju SAO Krajine s pravoslavnim svećenikom i srpskim akademikom. Takav prikaz može poslužiti za slanje poruke da se ne radi o pukoj pobuni nezadovoljnih pojedinaca. Sadržajem o ratnim prognanicima i izbjeglicama zaobilazi se priča o ratnom herojstvu već se naglašava kako je rat za sve uključene bio tragedija.

Udžbenik *Zašto je povijest važna?* 4, koji je povučen iz uporabe 2023. godine sadrži 34 stranice o Domovinskom ratu i generalno ne radi prevelika odstupanja u faktografiji od ranije analiziranih udžbenika, no neke fenomene pobliže objašnjava i navodi podatke kojih nema u ostalim hrvatskim udžbenicima. Tako na samome početku obrade teme Domovinskog rata objašnjava kako Hrvatska nije mogla proglasiti ratno stanje dok je još uvijek službeno bila u sastavu Jugoslavije jer bi se to moglo proglasiti pobunom od strane jugoslavenskih vlasti. Odmah navodi i kako povjesničari nisu suglasni oko datuma početka i završetka Domovinskog rata, čime se ukazuje na jedan od kontroverznih elemenata ovog događaja. Za sami se rat ističe podebljanim tekstom da je bio obrambeni i oslobodilački. Sudionike pobune protiv „legalne hrvatske vlasti“, odnosno „balvan revolucije“ udžbenik opisuje kao dio građana srpske nacionalnosti. Spominje se srpska propaganda i podsjećanje na ustaške zločine, no ne i nepromišljene izjave pojedinih hrvatskih političara. Opisano je naoružavanje srpskih pobunjenika od strane JNA, pljačke, napadi na hrvatsku policiju i tome slični incidenti. Objašnjen je ustroj SAO Krajine te Ustav Republike Hrvatske. Opisuje se i kako su na poticaj SDS-a srpski pobunjenici i policajci razoružali hrvatske policajce u Pakracu, što je dovelo do prvog oružanog sukoba hrvatske policije i srpskih pobunjenika u ratu. Potrebno je naglasiti kako udžbenik agresora najčešće naziva srpskim pobunjenicima, što

može nositi predodžbe drugačije od onih koje se mogu iščitati iz naziva pobunjeni Srbi u ostalim udžbenicima. Naglasak nije stavljen na etničku pripadnost te je ona ovdje sporedna, a zanimljivo je što se koristi riječ pobunjenik jer se radi o pojmu koji prvenstveno podrazumijeva pobunu protiv legalne vlasti, autoriteta ili sustava.⁵¹

Kod rada s povijesnim izvorima u udžbeniku nalazi se najveća razlika između ovog udžbenika i onih ranije analiziranih. Naime, postavljena su pitanja dijelom faktografska, ali većinom se od učenika traže odgovori koji zahtijevaju samostalno zaključivanje i kritičko razmišljanje, odnosno odgovore koji se ne mogu odgovoriti samim citiranjem izvora. Tako se u slučaju izvještaja američke nevladine organizacije Helsinki Watch postavljaju pitanja vezana uz poruku koja se šalje uništavanjem kuća te dugoročne posljedice ovakvih činova. Tako se i kod svjedočanstva Milana Alavanje, oca poginulog policajca srpske nacionalnosti kojeg su ubili pobunjenici postavlja pitanje „Zašto su ranjeni policajci tajili tko ih je napao?“, za što se u tekstu ne može pronaći direktan odgovor, ali je zato prožet detaljima koji ukazuju na odgovore. Opisan je ustroj Zbora narodne garde, odnosno Hrvatske vojske, za koju se spominje kako je u svojim redovima imala pripadnike nacionalnih i rasnih manjina poput Srba, Mađara i Roma. Hrvatske obrambene snage opisane su kao paravojska koja je potencijalno mogla naštetiti međunarodnoj reputaciji Hrvatske zbog isticanja ustaških obilježja. Govor Slobodana Miloševića sa sastanka s predsjednicima 200 srpskih općina 1991. godine isto je podvrgnut detaljnijoj analizi te se od učenika traži da dođe do zaključka zašto Milošević hrvatske Srbe nije pozvao na suradnju s hrvatskim vlastima. Ispod izvora nalazi se tekst prisege Zbora narodne garde gdje se od učenika očekuje da odrede zašto je polaganje prisege bilo važno gardistima, građanima, pobunjenicima i JNA, zašto se njeno polaganje emitiralo na televiziji te koja se poruka njome šalje. Jedan zadatak od učenika očekuje usporedbu naslovnica *Večernjeg lista* i *Borbe*, od kojih jedna govori o samostalnosti, a druga o raspadu države. Podrobnijoj je analizi podvrgnut i govor Franje Tuđmana u Saboru 25. lipnja, gdje se između ostalog od učenika očekuje da dokuči koji je dio odgovora namijenjen kojem primatelju.⁵²

Kod opisa sukoba kod Plitvica može se uočiti da je ovo prvi udžbenik koji osim Josipa Jovića spominje i Rajka Vukadinovića, žrtvu sa srpske strane. Na zemljovidu Hrvatske iz 1991. koji prikazuje okupirani teritorij nastoji se od učenika dobiti mišljenje o tome kako gubitak pojedinih teritorija utječe na stanje u državi. Opis tijeka rata od donošenja odluke o samostalnosti i suverenosti Republike Hrvatske do bitke za vojarne većim se dijelom ne razlikuje od ostalih udžbenika, no spominje se akcija „Zelena tabla – Male bare“ kojom je bitka za vojarne započela. Kod te se akcije opisuje kako su se brojne vojarne predale, a ročnici JNA napuštali položaje. Tako tekst uvodi učenika u anti-ratne pokrete. Analizira se simbolika spomenika crvenom Fići, ali i nekoliko tekstova. Prvi je govor Vlade Gotovca ispred Komande 5. vojne oblasti u Za-

⁵¹ Miljenko Hajdarović, Vedran Ristić, Nikica Torbica, *Zašto je povijest važna?* 4 (Zagreb: Profil Klett, 2021), 153–155.

⁵² Isto, 155–166.

grebu, gdje se od učenika traži da istaknu kome je tekst upućen te da razmotre kakva je odgovornost generala prema civilima. Kroz kratki tekst obrazložena je inicijativa „Anti-ratna kampanja“ koja je osnovana 1991. godine u Zagrebu. Inicijativa je definirala ratne zločine te kako bi se vojnici trebali ponašati prema civilima, ali su provodili i projekte poput spajanja razdvojenih obitelji. Opisu je priložena Povelja pokreta uz naglasak kako ju je Tuđman potpisao, a Milošević odbio. Udžbenik se dotiče i Srba koji su se protivili razaranju putem izvora koji sadrži izjavu Dmitra Obradovića, predsjednika Općine Vrginmost u Republici Srpskoj Krajini (dalje: RSK) koji je životom platio protivljenje ratu. Takav slučaj s hrvatske strane obrazložen je svjedočanstvom supruge Josipa Reihl-Kira, načelnika Osječko-baranjske županije koji se zalagao za mir te kojeg je ubio hrvatski ekstremist. Naglašava se da su mišljenja o Kiru podijeljena te se od učenika traži da procjene je li mirotvorstvo u ratno vrijeme herojski čin.

Prisjećanje ministra Vlade Republike Hrvatske Davorina Rudolfinu jedan je od rijetkih izvora gdje se na postavljena pitanja odgovori mogu locirati u samome tekstu. Slična je situacija i sa svjedočanstvima Nenada Šanteka i Damira Laljeka o obrani Vukovara, no osim samog pronalaženja odgovora učenicima se zadaje zadatak da procjene koliko su ovakva svjedočanstva vrijedna za istraživanje Domovinskog rata. Većina izvora kod razrade početka rata posvećena je Vukovaru, pa se tako još prilažu esej „Priča o gradu“ Siniše Glavaševića te opis života u progonstvu koji je iznijela Željka Jurić. Kod ovih se izvora između ostalog analizira korištenje emocionalnog jezika, a važno je spomenuti kako Željka Jurić u svojem opisu govori o pojedinim Hrvatima koji su loše tretirali ratne prognanike. Kod slučaja Vukovara prilaže se tekst o „Ženama u crnom“, no ne isti koji je iskoristio udžbenik Školske knjige. Od pitanja kod tog teksta valja izdvojiti „Trebaju li se one ispričavati?“ i „Na koje probleme ukazuju ovom objavom?“ Zanimljivo je kako udžbenik kao izvor prilaže stihove pjesme „Stop the war in Croatia“ Tomislava Ivčića, gdje se od učenika očekuje razmatranje o važnosti pjesme kao medija za prenošenje poruke u ratu te o tome zašto je pjesma pisana engleskim jezikom. Antiratno djelovanje glazbenika dotaknuto je fotografijom i stihovima srpskog benda Rimtutituki.⁵³

Bitka za Vukovar tako se velikim dijelom obrađuje putem povijesnih izvora, a opis u samom tekstu udžbenika kraći je nego u ostalim udžbenicima, ali ne donosi različite zaključke. Opsada Dubrovnika obrazložena je bez izvora, no valja spomenuti kako su se autori dotakli humanitarnog konvoja Libertas kojemu su se pridružili brojni književnici, umjetnici, javni djelatnici i političari poput Stjepana Mesića, što ostali udžbenici uopće ne spominju. Opisani su postupci međunarodne zajednice, priznanje Hrvatske te dolazak UNPROFOR-a kojeg tekst samo spominje te se ne dotiče pogrešaka naglašenih u prijašnjim udžbenicima. Plan Z-4 nakon kojeg je slijedila Oluja detaljnije je razrađen putem povijesnih izvora. Jedan izvor sadrži tablicu koja prikazuje podjelu institucija i nadležnosti prema planu Z-4 te se od učenika očekuje da donese zaključak zašto je Milošević odbio plan, tablicu s omjerima snaga tijekom Oluje uređenu prema podacima Hrvatskog memorijalno-do-

53

Isto, 167–174.

kumentacijskog centra Domovinskog rata i tekst povjesničara Davora Marijana o posljedicama Oluje. Udžbenik je prožet brojnim slikama od kojih su neke popraćene vrlo kratkim opisom, a druge objašnjavaju neke zanimljivosti, ali i važne događaje. Osim objašnjenja, kod nekih se fotografija nalaze pitanja ili zadatci, pa se tako kod fotografije vukovarskog vodotornja učenicima predlaže da istraže njegov značaj u obrani grada, a kod fotografije razorene vukovarske ulice, uz kojeg se nalazi kratki članak iz *Washington Posta*, postavlja se pitanje što mogu zaključiti o karakteru napada na Vukovar.⁵⁴

Posljedicama Domovinskog rata posvećeno je zasebno poglavlje. Ono spominje da je Crna Gora isplaćivala naknade za materijalnu štetu i odštete ratnim zarobljenicima dok sa Srbijom taj problem još nije riješen te se time želi prikazati kako Crna Gora ne snosi jednaku odgovornost za rat koliko snosi Srbija. Prikaz uspostave Međunarodnog kaznenog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije također se ne razlikuje od prijašnjih te mu se još prilaže tekst Ante Nazora o osnutku suda. Podatci o ratnoj šteti prikazani su izvorom *Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj*, a nestalih se osoba udžbenik dotiče informacijama preuzetih od Ministarstva hrvatskih branitelja, gdje se učenike pita zašto počinitelji i svjedoci zločina ne žele otkriti mjesta stradanja te što obiteljima znači kada traže nestalog člana. Ratne zločine objašnjava se putem svjedočanstva bivšeg logoraša Damira Križmarića te analizom simbolike spomenika „Prekinuto djetinjstvo“. Ukratko se opisuju zločini nad civilima srpske nacionalnosti čemu se dodaje fotografija obitelji Zec te tekst izvještaja VRA *Oluja – 24 godine poslije* koji je napisao predstavnik nevladine organizacije Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Eugen Jakovčić. Tekst govori o zločinima „(...) Hrvatske vojske (ili naoružane osobe u vojnim, odnosno policijskim odorama) (...)“ te se uz Srbe navodi kako su neke od žrtava bili i Hrvati. Izvor učenicima postavlja nekoliko pitanja, od kojih treba istaknuti ona koja se bave reakcijom pravosuđa i važnosti procesuiranja svih zločina. Fotografije su prilagane na isti način kao u prijašnjem poglavlju, a ističe se usporedba fotografija od kojih jedna prikazuje srpsku reakciju na sahranu Miloševića, a druga reakciju Hrvata na oslobođenje generala Gotovine i Markača. Time se konsolidira odluka suda u Haagu, ali je ova kombinacija fotografija zanimljiva i s imagološke strane jer se dobiva dojam kako jedna strana tuguje za osuđenim ratnim zločincem dok druga strana slavi oslobođenje nepravedno optuženih.⁵⁵

Zašto je povijest važna? 4 drži se kriterija da kontroverzne teme prikaze kontroverzno te omogućava učenicima da samostalno formiraju svoje mišljenje i donesu zaključke pa se tako drži kriterija o zabrani indoktrinacije. Izvori su pažljivo odabrani i vrlo dobro razrađeni te se može zaključiti da se koristila metoda nadomještanja, pogotovo u onim slučajevima kada se navode svjedočanstva Srba, te metodom istraživanja. Ovdje bi se kod poticanja učeničkog istraživanja isto mogle dodati smjernice kako bi ono bilo učinkovitije. Kada se sagleda omjer teksta i povijesnih izvora, svakako dominiraju izvori te je vrlo zanimljivo što udžbenik nastoji prikazati iste ili slične fenomene iz

⁵⁴ Isto, 168–179.

⁵⁵ Isto, 249–255.

različitih perspektiva. Pitanja za analizu izvora vrlo su dobro postavljena te se ona ne svode na reproduciranje faktografije te zahtijevaju korištenje predznajna i zaključivanje. Imagološka analiza također se pokazala vrlo zanimljivom jer imagemi u tekstu prvenstveno govore o vlastitoj strani, a ne o drugome. Tako se mogu iščitati predodžbe o neodgovornim političarima i pripadnicima HOS-a koji su isticali ustaške simbole te o hrvatskim ekstremistima poput onoga koji je ubio načelnika Osječko-baranjske županije zbog zalaganja za mir. Čak se kod opisa ratnih zločina spominje da su neke od žrtava bili i Hrvati. Potrebno je u obzir uzeti da udžbenik ne nastoji demonizirati vlastitu stranu te ju opisuje i u pozitivnom svjetlu, pa tako govori o antiratnim pokretima, humanitarnom djelovanju te ukratko opisuje neke od istaknutih ratnih heroja. Kod opisa Zbora narodne garde navodi se kako su se uz Hrvate borili pripadnici nacionalnih i rasnih manjina, što ukazuje kako se ne radi samo o ratu između Hrvata i Srba.

Srpski udžbenici

Srpski udžbenik *Istorija* izdavača J.P. Zavod za udžbenike Rat u Hrvatskoj obrađuje u sklopu poglavlja „Razbijanje SFRJ – Građanski rat. Stvaranje Savezne Republike Jugoslavije. Republika Srpska.” i posvećuje mu 9 stranica. Već se u samom naslovu vidi korištenje emocionalnog jezika, kao i korištenje pojma građanski rat, koje nosi različito značenje nego agresija, kako se navodilo u hrvatskim udžbenicima. Agresija podrazumijeva protupravnu uporabu sile jedne države protiv suverenosti i teritorijalne cjelovitosti druge države, a građanski rat podrazumijeva sukob dviju ili više skupina unutar jedne države. Ratna zbivanja u Hrvatskoj započinju kao građanski rat jer dolazi do pobune dijela srpskog stanovništva, no ulaskom JNA u sukob on postaje agresijom. No ovaj udžbenik uopće ne spominje ulogu JNA pa tako opis sukoba ne sadrži elemente kojim bi se on svrstao u agresiju. Jednim od prvih čimbenika građanskog rata navodi se pobjeda nacionalističke partije na višestranačkim izborima u Hrvatskoj. Zatim se navodi kako je rat službeno počeo 25. lipnja 1991. godine kada je izglasana neovisnost Hrvatske, a spominje se kako je prije donošenje te odluke Sabor u Hrvatskoj proglasio novi Ustav kojim su Srbi svedeni na nacionalnu manjinu. Ispod odlomka nalaze se definicije Hrvatske iz Ustava 1974. i 1990. godine. To je jedan od rijetkih povijesnih izvora u ovom udžbeniku kada se razrađuje raspad Jugoslavije, a važno je napomenuti da se uz izvore ne postavljaju analitička pitanja. Na istoj stranici nalazi se fotografija razrušenog sela, no u opisu ne piše o kojem se selu radi, gdje se nalazi te tko ga je uništio, no kada se u obzir uzmu ostale informacije na stranici, dobiva se dojam da se radi o srpskom selu koje su uništili Hrvati. Udžbenik sadrži i svojevrсну lentu vremena važnih događaja koji su prethodili građanskom ratu. Tako se navodi kako je Franjo Tuđman nakon pobjede HDZ-a izjavio da je NDH bila izraz povijesnih težnji Hrvata za samostalnošću, kako su „veliki narodni zbor Srba“ na Petrovoj gori hrvatske vlasti neopravdano nazvale četničkim. U udžbeniku se spominju i inicijativa za formiranje Zajednice općina Sjeverne Dalmacije i Like, novi Ustav u Hrvatskoj kojim su Srbi postali manjina u „vlastitoj državi“ te sukobi hrvatskih i srpskih policajaca. Zatim se navodi

da su do sukoba još doveli šovinizam, probuđena sjećanja na stradanja u NDH i težnja Srba za ostankom u Jugoslaviji.⁵⁶

Objašnjeno je kako su Srbi u Hrvatskoj zahtijevali autonomiju i samoupravne oblasti te kako su zatim osnovali Republiku Srpsku Krajinu. Za UNPROFOR se tvrdi kako je poslan u Hrvatsku 1992. godine zbog brojnih nepoštivanja primirja i kako bi zaštitili područja s većinski srpskim stanovništvom. Unatoč tome međunarodna zajednica, a naročito zapadne zemlje i SAD, nisu opisane u pozitivnom svjetlu. Tako se navodi kako sankcije na Srbiju nisu omogućile pružanje pomoći „(...) Srbima u Hrvatskoj i Republici Srpskoj“, a osuđuje se i vojna pomoć koju je SAD pružio Hrvatskoj. Time se implicira da su za poraz Srbije krive zapadne zemlje, a ne samo Hrvatska. Akcije Bljesak i Oluja opisane su kao akcije Hrvatske vojske protiv srpskog stanovništva te se navode brojevi iseljenih Srba i zločini poput uništavanja imovine. Zasebni odlomak govori o zločinima i etničkom čišćenju te se tvrdi kako su sve zaraćene strane činile zločine.⁵⁷

Kod zločina se navodi i kako je svako zlodjelo slučaj za sebe, no da u obzir treba uzeti kontekst i kronološki okvir. Spominje se kako je Srbija bila „zemlja domaćin jednoj od najvećih populacija raseljenih u Evropi“. Zanimljiv je pristup onim zločinima koji su u hrvatskim udžbenicima najistaknutiji, kao i vojnim operacijama koje se ovdje također svrstavaju u zločine. Udžbenik učenicima zadaje zadatak da istraže „Plitvički krvavi Uskrs“, „incident“ u Borovu selu, zločin u Gospiću, bitku za Vukovar, zločin na Ovčari, zločin u Škabrnji te operacije Maslenica, Medački džep, Bljesak i Oluja. Ovime se neki od najkontroverznijih događaja izbjegavaju te se prepušta učenicima da ih sami istraže, no navođenje na istraživanje može se promatrati kao korištenje Stradlingove metode istraživanja. Ipak, upitno je u koliko se mjeri ovo istraživanje može smatrati korištenjem Stradlingove metode jer se može dobiti dojam kako glavni cilj ovog zadatka nije produbljivanje znanja i razumijevanja kontroverznih događaja, već prebacivanje težeg dijela posla na učenike. U udžbeniku se ne navodi kako je tema kontroverzna, ali se spominje kako za ovaj rat postoje različiti nazivi, poput „Domovinskog rata“.⁵⁸

Ovaj udžbenik sadrži direktnije image od onih u hrvatskim udžbenicima. Tako su Hrvati prikazani kao nacionalisti i šoviniisti koji teže oživljenju NDH te koji ne poštuju primirja. Za UNPROFOR se navodi kako je prvenstveno trebao štititi Srbe, no nije pozitivno okarakteriziran, kao i ostatak međunarodne zajednice. Time se nastoji pokazati kako su zapadne zemlje bile upletene u rat te kako su one dovele do srpskog poraza. Udžbenik se u nekoliko slučajeva služi fotografijama na zanimljiv način. Fotografija razorenog sela najbolji je primjer, jer nije popraćena ikakvim detaljnijim opisom te na njoj nije prisutan ni jedan element koji bi čitaocu otkrio o kojem se selu radi, ali se zbog udžbeničkog teksta dobiva dojam da se zasigurno radi o srpskom

⁵⁶ Momčilo Pavlović, *Istorija, udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smjera* (Beograd: J.P. Zavod za udžbenike, 2023), 223–224.

⁵⁷ Isto, 224–227.

⁵⁸ Isto, 224–230.

selu. Može se uočiti i kako je autor bio sklon generalizacijama pa stoga nema govora o *jednom dijelu* hrvatskog stanovništva koje je nacionalistički nastrojeno. Od suđenja se spominju samo ona iz Haaga, a spomena o suđenjima na vlastitom teritoriju nema, što se uvelike razlikuje od svih hrvatskih udžbenika. Stradlingove metode nisu korištene te kriteriji Konsenzusa iz Beutelsbacha nisu zadovoljeni.

Rat je u udžbeniku *Istorija 4* izdavača Novi Logos prikazan na nepunih pet stranica i sadrži nešto drugačiji opis. Tvrdi se kako je rat, koji se obrađuje u kratkom zasebnom potpoglavlju, započeo u rujnu 1991. godine napadom neregularnih hrvatskih postrojbi na Srbe i na JNA. Opisuje se kako su Srbi u Hrvatskoj polako gubili prava što je vodilo proglašenju Republike Srpske Krajine. Navedeno je kako je JNA trebala spriječiti daljnje sukobe, ali da je svejedno dolazilo do napada na Srbe na onim mjestima gdje su živjeli, poput Vukovara, Borovog, Pakraca, Plitvica, Zadra i Zagreba. JNA se opet prikazuje žrtvom napada neregularnih postrojbi, a udžbenik se, za razliku od onog koji je izdao J.P. Zavod za udžbenike, detaljnije bavi Vukovarom. Objašnjava se kako je u Vukovaru živio jednak broj Srba i Hrvata te kako je za gradonačelnika izabran Srbin čime se želi reći kako je grad bio miješanog stanovništva gdje su ipak prevladavali Srbi. Borbe su počele kada je Hrvatska poslala neregularne vojne jedinice kako bi provele nove zakone koji su već provedeni u Zagrebu. Navodi se kako je u gradu počinjen velik broj ratnih zločina, no ne spominje se nad kime, ali se dobiva dojam da su žrtve bili Srbi. Uloga UN-PROFOR-a opisana je kao da su dali „prazno obećanje“ da će spriječiti daljnje sukobe. Kod akcija Hrvatske vojske Bljesak i Oluja stoji informacija kako su hrvatske snage „(...) zauzele veliku teritoriju pod kontrolom Srba (...)“ te se objašnjava protjerivanje srpskog stanovništva s „vekovnih ognjišta“, što se u udžbeniku još naziva činom etničkog čišćenja. Udžbenik ne sadrži povijesne izvore o ratu u Hrvatskoj, a fotografije su vrlo rijetke te ne nose dodatne informacije.⁵⁹ Govor je emocionalno nabijen i antagonizira jednu stranu dok vlastitu viktimizira. Imagološkom analizom i analizom diskursa može se doći do zaključka kako je udžbenik gotovo identičan onome izdavača J.P. Zavod za udžbenike. Jedna bitna razlika jest što se ovdje spominje uloga JNA, no ona nije opisana kao vojna sila ili agresor već kao žrtva hrvatskih ekstremista, što onemogućava korištenje pojma agresije na Hrvatsku te se sukob i dalje naziva građanskim ratom. Tematika se u udžbeniku ne prikazuje kontroverznom, što zajedno s nedostatkom povijesnih izvora ne ostavlja mogućnost za korištenje ijedne od Stradlingovih metoda kao ni za zadovoljavanje kriterija Konsenzusa iz Beutelsbacha.

⁵⁹

Duško Lopandić, Manja Milinović i Ratomir Milikić, *Istorija 4*, udžbenik za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smjera (Beograd: Novi Logos, 2023), 166–169.

Analizom hrvatskih udžbenika izdavača Alfa, Školska knjiga, Meridijani i Profil te srpskih udžbenika izdavača J.P. zavod za udžbenike i Novi Logos može se doći do nekoliko zaključaka. Prostor koji udžbenici posvećuju ovoj temi veoma je sličan, pa su tako svi hrvatski udžbenici ovoj temi posvetili tridesetak stranica, osim Alfe kod koje je tema razrađena na 51 stranici. Srpski udžbenici temi posvećuju do 10 stranica. Sama razlika u količini teksta ukazuje da se u srpskim udžbenicima ova tema nastoji izbjeći jer je neobično da se petogodišnji rat koji se dogodio relativno nedavno i koji je znatno utjecao na suvremenu geopolitičku situaciju svede na minimum. Udžbenik izdavača Alfa te oba srpska udžbenika imaju dosta sličnosti na metodološkoj razini. Kriteriji Konsenzusa iz Beutelsbacha nisu zadovoljeni ni u jednome od ta tri udžbenika te ni jedan od njih ne sadrži Stradlingove metode za rad s osjetljivim i kontroverznim pitanjima. No, Alfin udžbenik bi lako mogao revidirati te probleme jer navodi velik broj izvora sa svih sukobljenih strana te bi samo trebalo dodati odsutna pitanja za analizu. Bez takvih pitanja izvori samo potvrđuju informacije navedene u samom tekstu udžbenika, što vrijedi i za oba srpska udžbenika gdje su izvori vrlo rijetki. Tome se mogu suprotstaviti udžbenici izdavača Školska knjiga, Meridijani i Profil koji sadrže velik broj izvora koji su raznovrsniji od onih kod Alfe jer se dotiču onih sfera van bojišta te su svi od njih popraćeni zadatcima za analizu. Ipak, pristupi nisu jednaki jer Profilov udžbenik je jedini koji kod svakog od izvora postavlja pitanja koja sežu u dublju analizu i zahtijevaju logičko zaključivanje, a ne samo prepričavanje teksta. Taj udžbenik zajedno s onim izdavača Školska knjiga zadovoljava kriterije Konsenzusa iz Beutelsbacha o tretiranju kontroverznih pitanja kontroverznima te o zabrani indoktrinacije jer učenicima omogućavaju razvijanje vlastitog kritičkog mišljenja. Udžbenik izdavača Meridijani ne ističe kontroverze direktno već naglašava kako za pojedine događaje postoje različita tumačenja, ali se također drži kriterija o zabrani indoktrinacije. Što se tiče Stradlingovih metoda, sva tri udžbenika sadrže metodu nadomještanja s time da Školska knjiga to koristi kroz metodu „uloge đavoljeg odvjetnika“, a kod Meridijana valja pohvaliti metodu uživljavanja. Ova tri udžbenika kao i udžbenik izdavača J.P. na prvi pogled sadrže i metodu istraživanja jer se učenike navodi na proučavanje pojedinih tema, no tu nisu dane jasne upute, metode i izvori informacija te bi takvo istraživanje moglo imati kontraefekt i zapravo može služiti za autorovo zaobilaženje donošenja vlastitog suda o određenim događajima. Imagološkom analizom može se zaključiti da srpski udžbenici prednjače po broju imagama gdje se srpska strana opisuje žrtvom koja je protiv svoje volje uvučena u rat od strane bratoubilačkih Hrvata. Malo manje imagama nalazi se u Alfinom udžbeniku koji ne generalizira ili demonizira srpsku stranu, no jasno pripisuje krivicu za rat pobunjenicima, ekstremistima i teroristima kojima se suprotstavljaju branitelji koje krase epiteti poput hrabrosti i odlučnosti. Prisutni su i ekskulpirajući imagemi neodgovornih pojedinaca kada se govori o ratnim zločinima počinjenim od strane Hrvata. Udžbenik izdavača Meridijani konstruira image kao što su privilegirani Srbi, UNPROFOR kao smetalo te vlastite strane koja nastoji sve probleme riješiti mirnim putem. Kod Školske

knjige imagemi su vrlo diskretni te nema direktne karakterizacije drugoga, a Profilov udžbenik zanimljiv je jer sadrži više imagema za hrvatsku nego srpsku stranu, kako pozitivnih, tako i negativnih. Analiza diskursa pokazala se zanimljivijom kod srpskih udžbenika jer se u tekstu često koristi nejasna terminologija te se čitatelju puna slika daje pomoću popratnih izvora i tekstova. Ne navodi se tko je direktno započeo rat jer je on opisan kako se širi kao kakva prirodna katastrofa, ali proučavanjem priloženih fotografija i izvora čitatelj će zaključiti kako je svakako za rat kriv onaj „drugi“. Vlastiti ratni zločini navode se isključivo u onim situacijama kada se govori o onima počinjenima od druge strane kako bi se oni „ublažili“. Hrvatski udžbenici većinom su pisani direktno, pogotovo u slučaju Alfe gdje se čitatelju gotovo ništa ne ostavlja za interpretaciju, unatoč prisutnosti emocijama nabijenog jezika i povremenog *overwordinga*. Ipak, u nekim se slučajevima može iščitati određeni narativ. Svi su hrvatski udžbenici suglasni tko je bio glavni krivac za rat, no ponekad će se kroz popratne sadržaje naglasiti kako su i pojedini Hrvati imali ulogu u eskalaciji. Posebno je zanimljivo kada se kod potpoglavlja o završetku rata i sudu u Haagu suprotstavljaju fotografije reakcija naroda na srpske i hrvatske optuženike te tekst o srpskim mirovnim pokretima gdje se obavezno spominje nezadovoljstvo prolaznika, čime se želi pokazati da se „drugi“ ne protivi ratu u toj mjeri koja se želi prikazati. No uz to Školska knjiga, Meridijani i Profil jasno tvrde kako je rat bio tragedija za sve uključene.

Bibliografija

Izvori

Anić, Tomislav, Nikica Barić, Ivan Brigović, Stipe Ledić, Ante Nazor, Ivan Samardžija, Petar Bagarić, Tihana Magaš. *Povijest 4*. Zagreb: Alfa, 2021.

Erdelja, Krešimir, Igor Stojaković. *Tragovi 4*. Zagreb: Školska knjiga, 2021.

Hajdarović, Miljenko, Vedran Ristić, Nikica Torbica. *Zašto je povijest važna? 4*. Zagreb: Profil Klett, 2021.

Lopandić, Duško, Manja Milinović i Ratomir Milikić. *Istorija 4, udžbenik za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smjera*. Beograd: Novi Logos, 2021.

Pavlović, Momčilo. *Istorija 4, udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smjera*. Beograd: J.P. Zavod za udžbenike, 2021.

Raguž, Jakša, Dino Staničić, Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica, Nikola Cik, Hrvoje Gračanin, Suzana Pešorda i Ivana Štimac. *Svijet prije nas – Povijest 4*. Zagreb: Meridijani, 2021.

Literatura

Bentrovato, Denise, Martina Schulze. „Teaching about a Violent Past: Revisiting the Role of History Education in Conflict and Peace.“ U *History Can Bite – History Education in Divided and Postwar Societies*, ur. Denise Bentrovato, Karina V. Korostelina, Martina Schulze, 15–28. Göttingen: V&R unipress, 2016.

Blažević, Zrinka. „Potentials of Otherness: the Landmarks for the Foreign Country.“ U *History as a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe*, ur. Zrinka Blažević, Ivana Brković, Davor Dukić. 49–61. Bonn: Bouvier Verlag, 2014.

Čaušević, Ekrem, Aleksandar Vukić. „How Institutions Tell Stories: A Crime at a Franciscan Monastery in Bosnia.“ U *History as*

a Foreign Country: Historical Imagery in the South-Eastern Europe, ur. Zrinka Blažević, Ivana Brković, Davor Dukić. 117–130. Bonn: Bouvier Verlag, 2014.

Marić, Dea. „The Homeland War in Croatian History Education: Between “Real Truth” and Innovative History Teaching.“ U *History Can Bite – History Education in Divided and Postwar Societies*, ur. Denise Bentrovato, Karina V. Korostelina, Martina Schulze, 85–111. Göttingen: V&R unipress, 2016.

Paltridge, Brian. *Discourse Analysis – An Introduction*. London: Bloomsbury, 2012.

Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi. Prome- ne u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913.-2021*. Beograd: XX Vek, 2024.

Stojanović, Dubravka. *Ulje na Vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.

Šuica, Marko, Ana Radaković, Slobodan Rudić. „Where and how do pupils in Serbia learn about the 1990s Yugoslav wars?“ U *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks – Identity, the Curriculum and Educational Media*, ur. Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić. 127–154. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.

Švigir, Domagoj. „Slika „drugoga”: predodžbe o Srbima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu od 1990. do 2012. godine.“ *Historijski zbornik* 71 (2018): 105–134.

Stradling, Robert. *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb, Srednja Europa, 2003.

Tomljenović, Ana. „Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu.“ *Povijest u nastavi* 19 (2012): 1–32.

Comparison of Representations of the Croatian Homeland War in Contemporary Croatian and Serbian High School Textbooks

Abstract:

The goal of this paper is to analyze the representations of the Croatian Homeland war in contemporary Croatian and Serbian high school textbooks. This paper is not concerned with the accuracy of the stated facts and instead focuses on dealing with the breakup of Yugoslavia as an example of a sensitive and controversial topic. For the purpose of this analysis, this paper explains the rules and methods for working with sensitive and controversial issues as well as most common mistakes. In addition, the paper also analyzes the representation of the conflicting parties and summarizes the textbook narrative, which requires explanations and introduction to imagology and discourse analysis. Historical context of history textbooks is also explained for the purpose of assessing whether Croatian and Serbian textbooks changed their approaches to this topic over time. The subjects of analysis are four Croatian and two Serbian textbooks, all of which were published after 2019. Croatian textbooks were published in 2021, and the Serbian textbooks were published in 2023. The paper tries to answer the question of what strategies and criteria contemporary Croatian and Serbian high school history textbooks follow and what mistakes they make. It also answers the questions about how the textbooks portray the warring sides.

Keywords: textbooks, sensitive and controversial issues, Yugoslavia, Croatian Homeland War, imagology, discourse analysis

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 20 2025.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XX, broj 20, 2025.

Glavna i odgovorna urednica
Marija Bišćan

Zamjenik glavne urednice
Ruben Prstec

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Adrian Filčić
Nera Kapustić
Karlo Košir
Ivan Moškato
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić

Urednici pripravnici
Tita Mikulaš
Benjamin Pintarec

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Adrian Filčić
Nera Kapustić
Karlo Košir
Tita Mikulaš
Ivan Moškato
Marko Perišić
Benjamin Pintarec
Ruben Prstec
Matija Pudić

Tajnik Uredništva
Marko Perišić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Arijana Kolak Bošnjak
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Mihovil Dabo
dr. sc. Vinko Korotaj Drača

dr. sc. Stipe Grgas
dr. sc. Branimir Janković
dr. sc. Maja Katušić
Dea Marić
dr. sc. Lidija Nikočević
dr. sc. Ana Rajković Pejić
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Luka Špoljarić
dr. sc. Peter Štih
dr. sc. Nikola Tomašegović
dr. sc. Hrvoje Tutek
dr. sc. Nada Zečević
Andrija Živković

Lektura za hrvatski jezik
Antonia Buti
Nikolina Fajt
Grgur Gržetić
Lorenia Jantolek
Nera Kapustić
Mihaela Pokrivač
Martina Prosen

Lektura za engleski jezik
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić

Oblikovanje
FF Press

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
d. o. o. Studio moderna

Naklada
Tiskano u 75 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa finansijski je omogućeno:

sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

sredstvima dobivenim na Natječaju za studentske programe Studentskog zbora Sveučilišta u Zagrebu

Redakcija časopisa Pro tempore im iskreno zahvaljuje na finansijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest

(za: Uredništvo Pro tempore)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>